Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 72 (15046) 1993 чылдың апрель 17, суббота

Солунга ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 4 рубль.

ЧЕРИВИС — ЧЕМГЕРИКЧИВИС

1993 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 25 — РЕФЕРЕНДУМ ХҮНҮ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР РЕФЕРЕНДУМУ ОЛ ХҮН БҮГҮ-РОССИЯ РЕФЕРЕНДУМУ-БИЛЕ КАДЫ ЭРТЕР. РЕФЕРЕНДУМГА ЧЕДИР 8 ХОНУК АРТКАН.

САНАЛЫМ ЧАҢГЫС: сатпас

Черни шын ажыглаар талазы-биле хөй-ле чугаалар үнүп, доктаал-шиитпирлерни хүлээп ап келдивис. Анаа хамаарыштыр бистиң хүндүлүг депутаттарывыстын, хөй-хөй кижилерниң санал-оналдары солуннарга парлаттынды. Ол дугайын чугаалажып мага ханган бис. А бо хүннерде эн чугула айтыыглар — черни садар бе, сатпас бе, азы чер хуу өнчү болур бе дээн айтыыглар амыдыралывыстың кол угланыышкыны болу бергеи. Ону чүгле апрель 25-те болур референдумга шиитпирлээр бис. Ол дугайын канчаар-даа аңдара-дүндере бодап келиримге, ажык-кончаам чүл, чидириим кандыг болурул, шуут куруг калбас мен бе дээн чижектиг бодалдар-биле дүүштүрүп ора, черни хуу өнчүге дамчытпас, сатпас-саарбас деп чаңгыс түннелге келир-дир мен. Тываның чери болза, мында чурттап, ажылдап турар кижилериң дыл-домаа хамаанчокка оларга бүрүн хамааржып турар деп билип чоруур мен. Ол болза ниитинин өнчүзү-дүр.

Бистиң бичии Тыва-высты кым өршээрил? Өршээп-даа чорбаан деп билир мен. Оонмоон тыртпарлап, алырын ап, чиирин чип, алдын-мөнгүнүн чиндип каапкан, а бистер оон орнунга чүүү-даа албайн, төпшүл, дузааргак, эриг баарлыг сеткиливис-биле улуг акыыс ССРЭ-ге хөйү-биле халас чыгыы хайырлап келдивис. Ол улуг күрүне дээш амы-тыныывысты безин берип чораан бис.

Черни ажыглааны, бажынбалгат, гараж, дача, огород орну, мал одары, тараа, сиген шөлү дээш чоорту өстүрүп кел чыдар үндүрүгүү үргүлүү төлеп, черни улуг-хууга хуваап, «араттадып» арендага берип, бүдүрүлгелерге, организацияларга харам чокка берип тур бис. Шыны-биле чугаалааргa, черни шыдавыже үлежип каапкан болдур бис ийин. Эрес-кежээлер-даа, эш-өөрлүглер-даа, эрге-дужаалдыглар-даа, «эллекен», а адаккылары «замайлаңып» калган, куруг олуруп калган бис. Чер дугайында чугаа моон-биле доозулбас, ол — амыдыралдыр. Ынчангаш чоннуң санал-оналын ап турары кончуг шын-дыр.

Бодум хуумда эр бооп, эзер бажындан халбактанга-ла чер ажылын кылчып келдим. Ачамны, акыларымны эдерип, чеже буга-сумун аштап, казып, ону суггарбадым дээр. Саттар уктуг мен. Ада-ием алыс төөгүзүнден малчын улус чораан. Оларның дөргүл-төрелдериниң салгалдары Шом-Шум, Алдыы, Үстүү-Соорлар, Алдыы, Үстүү-Шелелер, Алдыы, Үстүү-Ак-Даштар ынчаар чурттап, малын малдап, тараазын тарып чип чорааннар. Олар буга-сумунну боттары казып ап, оларны ажыглап чорааннар. Ол ынчаан Саттар бугазы дээр казып каан черлер база бар. Ынчан тараа дүжүү дыка эки турган. Бир эвес кижилер ажыг дерин төп турган, ийи билээн сывырыып каапкаш, ажылдаар болза, черниң ёзулуг ээзи апаар, аңаа ижиге бээр. Ол дугайын бөгүн безин арат ажыл-агыйлыг кижилериниң ажыл-хөрээнден көрүп тур ышкажыл бис. Олар ам бистерни чемгерип эгелээн дээр болзумза чазыг кылбас мен.

Сиген, тараа шөлдерин боттускайлан суггарып ажаап келдим. Багай дүжүт ап көрбээн мен. Суг-Аксы суурнун артында 30 ажыг га сиген шөлүн чээрби ажыг чыл суггарып келдим. Орта МТМ-ниң «Меде» деп сигенчилер бригадазын тургузуп ап, чазын ниитиниң малынын чаш төлүнге бээр эки шынарлыг көк сигенни кезип белеткен турдувус. Чайгаар үнген сиген шөлүн суггарып чайлаарга, бир гектардан-на 20—30, а тарымал сигенни 150—200 центнерни кезип алыр чораан.

«Алдан-Маадыр» совхозта төлевилел ёзугаар кылган суггарылга системазы бар. Ол ажыл-агыйның чамдык шөлдерин 1991 чылда суггарып турдум. Дыка-ла таарымчалыг кылдыр кылган система чорду. Гидротехник Чучун Оржак сугну бүгү суггатчыларга таарыштыр бадырып, үлеп берип, дүн-хүн чок ажылдаар турду. Тарылга шөлдерин үзүктеп суггарар кылдыр 6-8 гектарга хуваап кааны тарылга ээлчештирилгезинге дыкала эптиг болган ийин. Бистер 36 гектар тараа шөлүн суггарып тургаш, оон бир гектарындан-на 12 центнер дүжүттү өстүрүп, ону ажаап алган бис. Ол ышкаш араттарда, арендаторларда, бүдүрүлгелерде, организацияларда быжыглаттынган черлерни чер реформазының талазы-биле чер-черде комитеттер шынгыы хынап, оларга ачылыг дузаны чедирер болза, ие-черивис ижер-чиириви идегелдиниби-биле хандырып шыдаар дээрзинге бүрүн бүзүрээр мен. Оон соонда оон-моон диленмес-даа, оюн оя, чигин чире чурттай бээр бис.

Кара-Чыраанып, Ишкиннин, Кызыл-Тайганың буга-сумуннарынга, чер ашталгазынга акша-төгериқти шын хуваап турган, бо черлерни сайзырады-ры, оортан дүжүт өстүрүп алыры чугула деп бодаар мен. Ыйдыг болганда, маңаа бистин Чазаавыстың деткимчези херек. Чүге дээрге амгы бо берге үеде араттар, арендаторлар хамаанчок, совхозтардаа, акша-төгерик тып алыры берге ышкажыл.

Хуу кижилер боттарының мал-маганынга сиген, саван белеткеп алырынга, малды чайлагладырынга араттар, арендаторлар, бүдүрүлгелер, организациялар, совхозтар дузаны көргүзери чугула деп санаар мен. Оларны кызагдап, кыйган херээ чок. Чүге дээрге олар малының эъдин, сүдүн, дүгүн күрүнеге дужаап турар болгай.

Хамык-ла чүве өртээ улгаткан. Ынчангаш чүге-даа күш четтикпейн турар бис. Ам чүгле чээли алырынга өйлежип тур бис. Ол дээрге артык чүүктешки ышкажыл. Ону дөмей-ле дедир чандырып, төлээр апаар бис.

Ие-черин хуу өнчүге берип, садып-саарган херээ чок. Ийи-чаңгыс байлар өнчүзү апаар. Оон кедерезе, ол-чаш уруг-дарыг-даа, өле баштыг өгбелер-даа оларга хөлечиктей бээр. Ынчангаш черни саткан ажыы чок деп саналдап турар мен. Черивисти боттарывыска арттырып алыылынар. Бадыаашкын бээр мурнунда келир үенин салгалын бодаар керек.

Биче-оол САТ.
Суг-Хөл район.
Суг-Аксы суур.

Хууда бодал

ЧАРГЫ-ЧААЛЫ ҮНҮП БОЛУР

Тыва чон ие-черинге чалбарып, тейлеп, арык-бугазын дагып, хүндүлеп, байлак берим-чезин четтирип чораан. Тыва чон «сээн черин, мээн черим, сээн малың одары, мээн малым одары» деп кажан-даа маргыжып, чер дээш чаргылдажып чораанын дыннаваан мен.

Эрги Тыва үезинден бээр чурттааш, амгы берге үени база көрүп чурттап чор мен. Ам үнер май айда 84 харлаар мен.

Ынчангаш черинерни черле хуужудуп сатпазынарны аныяктардан дилеп олур мен.

Аваазын черле кандыг-даа кижи сатпас, ол ышкаш ие-черин канчап садар боор. Бир эвес черивисти садып алыр болзувусса, чер дээш ёзулуг маргылдаа, чаргы-чаалы оон үнер. Өлүм-чидим, дайын-чаалаа үүнп болур деп бодаар мен. Чижээлээрге, хөй акшалыг улус келгеш, Тожуну садып алгаш, оон көжүп чоонар дизе, кайнаар баар бис. Мону бодаар херек.

Бий-Хем чурттуг бир тыва ool, «черни хуужудар, садар херек» деп радиога чугаалап турганын дыннаан, хөй-биле хөөрөп, көгээжик дег калбанайпын турар кижи-дир деп билдим.

Лама ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Часкы хову ажылдары

ЭРТЕ ЭГЕЛЭЭН

Чөөн-Хемчик районда «Хорум-Даг» колхозта часкы хову ажылдары бо хүннерде кидин түлүк. Хову-шөлдүң ажыл-ишчилери буга-сумун ашталгазын чорудуп, буга дөстеринде суг моондактарын ийи кезек черде кылган. Алаак, Хола-Хараганның тарылга шөлдерин суггарып эгелей берген.

Колхозтар баштаар чери трактористерин, суггатчыларны ажылга эргежок чүгула дериг-херекселдер-биле, идикжеп, аъш-чем-биле хандырган.

Буга дөстеринде сугну тарылга шөлүнче аксыр дээш ийи удаа шефтээшкинни колхоз баштаар чери организастаан. 5-5 кижилиг суггатчы 2 звенону тургускан. Трактористерден тургустунган 2 звено база суггатта ажылдап турар. Трактористер Борис Куулар, Өлзей-оол Монгуш, Маадыр Ондар база суггатчылар — Василий Монгуш, Мерген Монгуш олар чугула бо иште кызымак ажылдап турарлар.

Колхоз бо чылын 1000 га черге янзы-бүрү тараа культураларын тарып өстүрүп планнаан, аңаа херек үрезинер-биле хандыртынган.

Бригадир Геннадий Монгуштун санап турары-биле алырга, тракторлар болгаш кожуг машиналарынын септелгези доозулгаш, үүрмек артык кезектерни чедир тыптынып ап турар. Эрткен чылга деннээрге, хову-шөлде ажыл-иш бо чылын эрте эгелээн. Хорум-даг-жылар Дөгаа чылында чаагай дүжүттү алырынга идегелдиглер.

Делег-оол КУУЛАР.

МЕЖЕГЕЙНИҢ ШӨЛДЕРИНЧЕ

Бо чазын аңгы-аңгы маркаларлыг он дөрт трактор эжиндирип кирер. Сураглыг, тараалан Онгар-Ховунуң аңгыстарын катай алырга, сес мун ажыг гектар черге эрте чажар культураларны, чангыс чылдыг мал чемнерин тарыыр. Бо хүннерде часкы хову ажылдарынга белеткелдериниң дооступ турарын ол ажыл-агыйның директору Алексей Хунаевич Монгуш дыннаткан.

«Межегей» совхозтуң тараажылары янзы-бүрү хевириин он ажыг тракторларын боттары септеп, белеткээн. Эн-не күүлүг «К-700»-терни чазын тарылга шөлдериге ийи ээлчетте ажыглаарлар. Удур чардыргаш, болбаазырадыр черниң хемчээли 5 мун гектар ажыг. Апрель 20-ден ынай хөрээн чылый бээрге, андазынныг тракторлар Межегей ховаларынче үнер.

Часкы тарылгага бедик аргадуржулгалыг механизаторлардан Куулар Саяты, Бадыа-Хөө Кызыл-оол, Александр Оюн дээш, чээрби ажыг тараажы киржир. Ховунуң турлагларын, столовяларын белеткээн. Аъш-чем аймаан база курлавырлаан. Трактористерге ферманың судун, өремзин база чедирип берип турар.

(Бистиң корр.).

СИГЕН ЧОК ЭВЕС, БАР

Тожуда «Май 1» болгаш «Тоора-Хем» совхозтарда мал чеминге сиген белеткеп алыры чылдыңна чедир күүсеттинмейн келген. Ында мал чеми белеткеп алыр сиген шөлдери четчир, ол хирезинде, чайын ол чугула ажылче кижи күжүн болгаш машина-техниканы шын хуваап, организастап шыдавайн барганындан, сиген чедир кестинмейн артып каап турар.

«Май 1» совхозтун Арын, Ак-Хем, Кызыл-Арыг сиген шөлдери кестинмээн, ынчангаш сиген, мал чеми чогуундан анай-хураган амгы үеде эвээш эвес хорамчага таваржып турар. Ам кээп хуу кижилерден улуг өртек-биле сиген садып ап, хөй кывар-чаар чүүлдерни ырак-узак черлерже чарыгдап турары дыка-ла таарымча чок боор-дур.

Тожуда сиген чедер-ле болгай, ону чүгле чогуур өйүнде ажаап, белеткеп алыры чүүл.

Дмитрий АИР-САНАА.

КЫСКА ХУУСААДА КЫРГЫЫР

«Хөнделең» совхозту эрткен чылдың төнчүзүнде «Хөнделең» арат ажыл-агыйлыглар кооперативтериниң каттыжыышкыны кылдыр эде тургускан. Каттыжыышкынның даргазынга Оттук-оол Очур-оолович Ооржакты чон сонгуп алган.

Чаа кооперативтер каттыжыышкынының ажыл-ижи чаазы-биле организастаттынып турар дээрзиниң үндезинери бар. Суурнуң хавак баарында эрги чунар-бажынны эде дерип, анаа дүк тырыыр машинаны тургузуп, ол-ла бажынныи өске өрээлдерин дүк шыгжаар-даа, өске-даа складтар кылдыр эде дерип турар. Оон чанында ыяш диллирер черни тургуза берген. Анаа ыяшты дилип эгелей берген соонда, ол бүгү девискээрни ында танныыл орар бажынбиле катай дүй хериннеттер. Бо бүгү ажылдарны тудугжу кооператив шалыпчы кылып турар.

Бо хүннерде Хөнделеннин мал ажылдыг кооперативинде 4700 хой, 1890 өшкү бар. Оон малчынарында ам хой ооллаашкынны колдуунда доозулган, өшкү база төндүр төрүп турар. Малдың чаш төлүнүн камгалалы эки. Кооператив даргазы Кенден Данчыт суурдан шефчилер эккелген өшкү кадарчызы Сергей Ооржактың өшкүзүн кыргыдып турда, таваржы бердивис.

— Бөгүн бо коданда 340 баш өшкүнү кыргып доозуптар бис. Өшкүнүн дүгүнүн байдалы эки-дир. Бир башка опааштыр 700 грамм дүк алыр планын ажыр күүседир хевирлиг кижи-дир бо. Ол тос кижи, шефчилер келдивис. Хүннүн-не ынчаар ажылдаар болзувусса, өшкү кыргылдазын кыска хуусаада доозуп, 1 тонна 800 килограмм дүктү ажаап алыр аргавыс бар-дыр — деп, ол чугаалады.

Кооперативтин 7 колан өшкүзүн кыска хуусаада кыргып доозупкаш, өшкү дүгүндеп орулганы алыр сорулга оларда турып турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

ХЛЕБ КОМБИНАДЫ— АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛ

Кызылдың хлеб комбинадының хуралдаар залынга апрель 15-те бүдүрүлгенин ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары доллур олурупкан. Комбинатты акционер ниитилел кылдыр эде тургузар, даргазын база эргелелдин кежигүнерин сонгуур хуралга чыглып келгеннери ол.

Кызыл хоорай Советтинин 1992 чылдың декабрь 23-те үнген 178 дугаарлыг шиитпирин ёзугаар комбинат акционер ниитилел кылдыр бүрүткеттинген. Бүдүрүлгеде бөгүн ажылдап турар болгаш пенсияже үнгеннер, шупту 310 кижи, ниитилелдин акцияларын садып алган кижи бүрүзүнге 7-ден хөй акция таарымчалыг.

Акционер ниитилелдик удуртур эргелелиге 13 кижи сонгуттурган, аңаа цех бүрүзүнден 2-2 төлөө кирген. Ревизия комиссияларынга 3 кижини сонгуп алган.

Бадыаашкынның түнелинде, чаа ниитилелдин удуртукчузунга оон мурнунда хлеб комбинадының директору турган Владимир Алексеевич Тан сонгуттурган.

Валентина СААЯ.

ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМАЛАРНЫ БОТТАНДЫРАРДА...

«Тыва коммерция-харылзаштырылга компаниязы» акционер ниитилелдиң президентизи Баир Тулушевич САНЧИ бодунуң тускай эртеминиң талазы-биле экономист кижи. Ынчангаш экономиктиг реформаларны амыдыралга боттандырарда чүү кылза эки-ил деп айтырыгга бодунуң канчаар бодап турарын чугаалап бээрин дилээн улус бис. Тыва Республиканың улус депутаты Б. Т. Санчи Дээди Советтиң сессияларынга экономика айтырыгларынга хамаарышкан айтырыглар чугаалажы бээрге, бодунуң бодалын илередип, санал-онал бере берген турарын соңгукчулар, бистер солуннардан номчуп, радиодан-даа дыңнап турар бис.

— Тывада улуг дээн акционер ниитилелди удуртуп башкарып орар база экономист тускай эртемниг кижидир силер. Баштай-ла мындыг айтырыгга харылап көрүңерем, Баир Тулушевич. Бистиң Тыва Республикада болгаш Россияда экономиктиг реформаларның канчаар боттанып чоруп турарының дугайында бодуңар хуунарда чүү деп санап турар силер?

— Ийе харын, салып турар айтырыңар чөп-түр. Ынчалза-даа баштай моңу чугаалап каар бодадым. Солуннарны номчуп орарга, радиону дыңнап турарга, «рынок экономиказы» дээш-ле баар боор чүве-дир. Бодум экономист кижи болганымда, бо сөстү шын эвес ажыглап турар-дыр деп билип турар мен. Чүге дээрге, орус дыл кырында чугаалаарга «рыночная экономика» дээр. Солуннар, радио, телевидение-даа ол сөстү дорт очулдурган, «рынок экономиказы» деп ажыглап турар боор-дур. Херек кырында экономика дылы-биле чугаалажыр болза, ону рыноктуг экономика дээр. Биригээр чугаалаарга, рынокка экономика турбас, а рыноктуг экономика турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, арыг орулгалыг ажылдаары дээн уткалыг чүве-дир ийин.

Кандыг-даа реформаны чорударда, баш бүрүнгаар ниити концепция системазы чогаатты-нып тургустунган турар ужурлуг. Рыноктуг экономика ниити концепциялыг болур ужурлуг. Кижи бүрүзү концепцияны угаан-медерелинге чедир сайгарып билген турар болза эки. Оон башка чеже-даа рынок деп алгыржырыыска, рыноктуг экономикаже кирер үе-чада болу чайгаарла чедип келбес болдур эвес-пе. Ол үе-чаданы эртпес болзувусса, рыноктуг экономикаже кирип ыыдавас бис.

— Үе-чада дугайында чугаалап тур силер. Шак ол үе-чададa кандыг угланыышкыннар ажылдап чоруттунар ужурлуг?

— Бирээде, бүдүрүлгениң болгаш социал-экономиктиг харылзааларның структуразын эде көөр сорулга-биле үстүнде турар күрүне органнарын өскертири. Ийиде, туруу хемчеглерни херек кырында тургузуп алыры. Борта бир-ле дугаарында, акшачээли болгаш саң-хөө адырларында турум хемчеглерни тургузары база өртек-үнении доктаадыры. Россия Федерациязында (Тывада оон-даа дора) бо угланыглар турум байдалда эвес болганда, рыноктуг экономикаже «эштип» кирипкен бис деп чугаалаары кончуг шын эвес болгаш харын-даа хоралыг. Ынчаар чугаалаары чон аразында дедир суртаан бооп турар деп бодаар мен.

Рыноктуг экономикаже кирери кончуг аарышкылыг болгаш берге. Кызыгаар чок тергиидээн күрүне эрге-чагыргазы бүгү-ле чүвени болгаш кижи бүрүзүн берге байдалга таварыштырган. Ону чон эскерип-даа тур ышкажыл. Саң-хөө системазы, акша-төгерик хуулдуруушкуну буступ дүшкен, акшаның үнези кудулаан, өре-шире көвүдээн, бүдүрүлге хүн бүрү хоозурап, үндүрүглер эмин эрттир өскен болганда, амыдырал-чурттал-ганын деннели баксыраан.

Орулганын 20-30 хуузун үндүрүг дээш күрүне уштуп ап турда, экономиктиг өөлүде чылда 3-6 хуу чедер, ынчан таарымчалыг байдал тургустунар деп чүвени экономистер билип турар бис. Бир эвес орулгадан тыртар үндүрүгүн деннели 30-55 хуу үеде бээр болза, экономика хагжүвейн, өөрүп каар. Бо саң-чурагайны сайгарып, деннеп орарга, Россия Федерациязында 1992-1993 чылдарда доктаатты-нган үндүрүглерниң хемчээлинин эмин эрттир улуг бооп турары чаа тыптып орар рынокту шуут-ла бооп түдүп турар. Кажан бүдүрүлге деннели 30-35 хуу кудулап бадар болза, экономика чайгаар-ла бууран дүжер, хайгаанга таваржыр.

Амгы үеде Россия Федерациязында, Тыва Республикада-даа экономиканың динамиказын эскерип, сайгарып орарга, 30-35 хуу чедер четкен бис. Ынчан ам-на думчукка тулган деп болур. Ынчан экономиктиг реформалар боттаныр арга чок бооп келгеш, мүңгашталгаш, буурап дүжер. Ындыг болганда Россия Президентизиниң, Чазааның 1992 чылдан эгелээш чорудун турар социал-экономиктиг политиказын түүлдүг деп санаары берге апаар. Ону кым-даа детки-вес.

— Силерниң бодап турарынар-биле, рыноктуг экономикаже шилчип турар үеде кандыг ажылдарны кылып чоруттуңар, ынчаш? Баштай-ла чүден эгелеп алыр турганыл, Баир Тулушевич?

Интервью

— Бирээде, экономиканы күрүнеиң талазындан дорт удуртуп башкарарын соксадырын чедип алыр болгаш удуртуп башкарарының тускай эргелерин бүдүрүлгелерге дорт дамчыдып бээр. Моон мурнунда турган үстүнден куду бадырган харылзааларны солуур. Шак мындыг байдалда өнүү кымын-даа холунга туруп болур. Ийиде, күрүне өнчүзүн хуужудар, өнчүүнүң эъзин солуур. Ону ынчаар кылырда янзы-бүрү аргалар бар. Азы биригээр чугаалаарга, күрүнении эвес болдурар база хуужудулга дугайында ынча деп орарым ол. Бо бүгүнү херек кырында мынчаар боттандырар болзувусса, ажыл-агыйны чүгле орулгалыг, бот-акшалаңдырыышкыныг чорудар арга тургустунуп келир. Ынчангаш бистиң «аарыг» саң-хөөвүстү диргизериниң бир кол хевири ол деп билип чоруур мен. «Аарыг» саң-хөө дырлип келирге, тывынгыр-сагынгыр ажылдаар кижилерге хостуг орук ажыттынар. Шак ындыг сагынгыр-тывынгыр кижилер бистиң ажыглаттынмайн турар курлавырларывысты кыска үе иштинде шинээдип, сайгарып эгелээр. Ынчан Тываныи-даа, Россияны-даа экономиктиг байдалы экижип эгелээр. Ындыг болганда, тывынгыр-сагынгыр кижи рыноктуг экономиканың кол чөленгижи болу бээр. Ажыглаттынмайн, аңаа социал-экономиктиг политиказының кол уг-шин ындыг турган. Дээрги Егор Гайдар экономиктиг реформаларны чорудуп шыдаас-даа турган. Ол бүдүрүлге чөленинге ажылдап чорбаан база бо талазы-биле дуржулгазы чок болганындан Россияның экономиказын багай билир. Ажыы-биле чугаалаарга, ол колдуунда-ла «Коммунист» журналга ажылдап турду. Оон доктор ат камгалап алган диссертациязы арыг экономикага хамаарышпас. Ол Москва университетиниң даштыкы чурттарының экономиктиг география салбырын доосканы. Е. Гайдарның бодалыбиле алырга, кол-кол чүвени даштыкы барыын күрүнелерниң, эң ылангыя АКШ-тың ачы-дузазы-биле чедип алыр. Россияның иштики күштеринге даянмас, бүзүревес деп чүве илергей бооп турар деп бодум хуумда бодаар мен. Оон планы — Россияга сайзырангай капиталлыгын тургузары.

Мен бодаарымга, бистиң Тыва Республиканың ямылары болгаш ведомстволары рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле тускай программалыг болгу дег. Ол программалар чүге боттанмайн турарыл? Ол программаларны боттандырып чорудар үе келди ышкажыл. Рыноктуг экономикадан өске бурунгаар базым кылыпкы дег өске ындыг экономиканы кижи төрелгетен мынчага чедир чогаадып, тып шыдаваан деп дорт айытканы дээре. Ам дедир эглир, өскээр баар орувус-даа чок. Чүгле бурунгаар базымны кылыр ужурлуг бис. Бистиң салымхуувусту кандыг-даа даргабошка, сайыт, күрүне шиитпирлевес. Ол бистиң боттарывыстың кижи бүрүзүнден хамааржыр. Кижи күзөнни чедип алыр деп чүвеге улуг бүзүрээр кижи мен. Ындыг-даа болза, рыноктуг экономикаже угаан-сарыылдыг, оваарымчалыг, серемчилелдиг кирер ужурлуг бис. Үстүнден айтышкын манавайн, бо коргунчуг болгаш сүртенчиг үеде экономиктиг реформаларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдаар ужурлуг бис.

— Рыноктуг экономикаже шилчиттеиин үе-чадазында баштай-ла чүүү канчалза эки-ил дээрзин тода тайылбырлап бергениңер дээш четтирдивис, Баир Тулушевич.

Манай-оол ОЮН айтыыглар салган.

САДАРЫНГА УДУР МЕН

Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурар азы черни садар деп санал-бодалын киирип турар улустар бистиң республикада барын солуннардан номчуп, радиодан дыңнаар-дыр мен. Кандыг угаан-бодалдыг дээргилер ындыг саналды киирип келген түве ирги?

Тываның төөгүзүнде черни сатпайн турган. Ону бай-даа, ядыы-даа кижилер ниити ажыглап чораан. Мээн черим, сээн черин деп маргыжып, былаашпайн келген.

Бир эвес черни хуу өнчү болдургаш, садып эгелээр болза, эки тарылга, сиген шөлдерин, бай-байлактыг черивисти бай кижилер садып алгаш баар. Бистер бөдүүн ядыы араттар, келир үеде ажы-төлүвүс, эки черивис, байлаавыс чок канчап чурттаар бис. Бо бүгүнү ханы бодап көрүнер, эргим чонум. Ынчангаш черни хуу өнчү болдурарын азы садарын саналдап турарларга шуут удурлаардыр мен.

Апрель 25-те болур референдумга «Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурарынга чөпшээрежир силер бе?» деп айтырыгга «Чөпшээрешпес мен» деп харылаар мен. Тодаргайлаарга. «Чөпшээрежир мен» деп харыны балап каапкаш, «Чөпшээрешпес мен» деп харыны хевээр арттырар мен.

БҮРБҮ ЯНЧАП.
Чаа-Хөл район.

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИГ

Референдум дугайында суртаал ажылын Тес-Хем районуң Ак-Эрик суурнуң агитквартираларында чорудуп турар мен.

Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкын бюллетенинде «Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурарынга чөпшээрежир силер бе?» деп дайынын, күш-ажылдың хоочуннары кандыг харыны бээрин сонуурган, дыка хөй көрбээн, билбээн чок, көк баштыг, арга-дүржүлгазы улугларга үжуражыл, чугаалаштым. Оларның аразында Чооду Күрседи, Соян Шактар, Даржаа Идам, Галина Кандан, Колаа Чедей бар. Хоочуннар черни канчаар-даа зажок хүндүлээр, ол — бистиң чемгерикчивис, азыракчывыс дээр. Черни садарынга удурлаңыр болдулар.

Мээн ужуражып, чугаалашкан хоочуннарым бюллетеньде киргеи айтырыгга «Чөпшээрешпес» деп харыны бээр чаңгыс эп-сеткилдиги илередикеи.

Панов СЕДЕН
Тес-Хем район.

КӨРҮЖҮВҮС—ЕВРОПА РЫНОГУНЧЕ

Бистин республикада «Леппортуд» дээр бүдүрүлге тургустунган. Оон үүнү кылып турары билдинмес дээн чижектиг «дидир-дидир» чугаалар ам-даа чоруп турар болдур ийин. Шынап-ла, бо бүдүрүлге чери кымга, каяа хамааржыры, чогум үүнү бүдүрүп турары бөгүнге чедир солунуун номчукчуларынга эки-ле билдинмес турганы шын. Оон туржук, düшкен партия обкомунун секретары чораан А. И. Ванжа «Леппортуд» дээр бүдүрүлге ажыдып алган, даштыкы чурттар-биле харылзаа түзүп, эндерик валюта ажылдап ап турар деп чугаалар-даа үнүп турду. Шак мындыг «дидир-дидир» чугааларга харыы бээр сорулга-биле бо бүдүрүлгеге чедип, кады ажылдаар «Леппортуд» дээр бүдүрүлгенин чингине директорунун оралакчызы, бо бүдүрүлгенин Тывада инженер-саарылга төвүнүн директору Мам-оол Хертекович САМДАНЧАП-биле ужураштым. Ол мээн салган айтырыгларымга мындыг харыыны берген.

— «Леппортуд» деп үүнындыг бүдүрүлге тыпты берди. Оон бүдүрүп турар продукциязы чүл? Черле ынчаш, «Леппортуд» деп үүн дээни ол боор үвел, Мам-оол Хертекович?

— Шак мындыг «дидир-дидир» чугааларны бодумдаа дыннап пат болган мен. Бо бүдүрүлгени тургузуп алгаш, ажылывыс элээн шуудавайн туртаныдан база бүдүрүпкен продукциявыс ам дээрезинде чок боон турарындан, чаа бүдүрүлгени тургузуп алыр дээш техника-экономиктиг санаашкыннарны кылып, чурттун ол-бо хоорайларында эртем тэптери, эртем-шинчилел институттары-биле харылзаа түзүп, ажылдап турувуста база элээн үе эрте берген үүве. Ынчангаш мындыг «дидир-дидир» чугаалар тыптып келген деп бодаар кижи мен.

«Леппортуд» дээрге хураангаалаан сез. Ону чазып номчуурга «Ленинградско-польско-российско-тувинск а я деревообработка» дээн. Ыяш болбаазырадып кылыр талазы-биле кады ажылдаар бүдүрүлге чери-дир ийин. Кады ажылдаар бо бүдүрүлгенин тургузукчулары — Польшада «Эпа» дээр хүү бүдүрүлге, Ленинград области «Ленпромсоцкультбытстрой» дээр ассоциация база Тыва Республиканың Экономика яамызы. Чаа тургустунуп турар бүдүрүлге тургустунуп алыр хөренги-кошкулдуг болур үүве болгай. Баштайгы үеде салыр акша-хөренгини мынчаар хуваап каан улус бис: Польшада «Эпа» бүдүрүлге 31 хууну, «Ленпромсоцкультбытстрой» ассоциация 30 хууну, Тыва Республика 39 хууну салыр.

— Ам элээн билдине берди ышкаш. Колдуунда-ла ыяштан бараанныг продукция бүдүргеш, ону садып-сайгарар бүдүрүлге чери боон турар-дыр. Мен бодаарымга, Тываның ыяжы шынар-даа талазы-биле онзагай деп билип чорүүр кижи мен. Тываның ол хире эки шынарлыг ыяжын садып сайгаргаш, Европа рыногунче үнүп болур арга силерин бүдүрүлгеде бар ышкаш-тыр. Бо дугайты үүнү чугаалап болур силер?

— Силерниң салып овар айтырыыларда ужур-ла бар. Шын харын. Европа рыногунче үнер сорулга-биле кады ажылдаар «Леппортуд» бүдүрүлгениң Тывада инженер-саарылга төвүн 1992 чылдың март айда тургускаш, бүрүткедип алган ужурувус-даа ол. Ынчангаш артында-ла хаглыг хевириниң акционер иштилели кылдыр бүрүткеттинген үүве. Бо төптүн удуртукчузу кижи мен. Балгазынын, Сарыг-Септиң база Туранның ыяш ажыл-агыйлары-биле харылзаа түзүп ажылдап тур бис.

Ыяш болбаазырадып кылыр ажылды ап көрээлиңер даан. Рынок харылзааларынче шилчилгениң амгы үе-чадазында ыяш болбаазырадып кылыр адыр кончуг ажыктыг боон турар. Ыяшты эки шынарлыг болбаазырадып кылгаш, делегей рыногунче үнүп, ону даштыкы чурттарга садып-саарган, оон валюта ажылдап алгаш, республикавыстын экономиказын быжыктырып алгай бис. Черле ийже Москвадан дилеиип, хөй чээли дилеп ап, өре-ширеге дүжүп кээр бис. Рынок ынчаар албадап-даа келди ышкажыл. Ынчангаш бодувусту ыяш курлавырывысты комплекстиг, ажыктыг кылдыр ажыглаанывыс-ла дээре. Бистин дыдывыстан, ыяжывыстан кылган шала шывар паркетти, арыг дилиг материалын барыын чүк чурттары дыка сонуургаи турар. Бистиң ыяжывыста янзы-бүрү аарыглар база чок. Радиоактивтиг хоралыг будуумелдер-биле база хорааннаттынмаан болдур эвеспе.

Чажыргаш-даа канчаар, арга-арыывысты, оон чурлавырларын төтчеглекчи өзүбиле ажыглап келген болдур бис ийин. Арга-арыгны, ыяжывысты ажыглап турарывыстың коэффициентизин алыр үүве болза, ол бистиң республикада үүгле 57 хуу боон турар. Ынчангаш арга-арыывысты төтчеглевейн, оон үнген ыяжын 100 хуу ажыглаар ужурлуг бис. Чогум-на ынчангаш Россия Федерациязының кол дээн институттары-биле харылзаа түзүп, ажылдап турар ужурувус-даа ол. Санкт-Петербургта ыяш дилдирер болгаш ону болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер төлевилээр Гипродрев дээн база Нижний Новгород хоорайда ыяштан чиг эт болгаш ыяш чөвүрээзинден химиктиг арга-биле яйзы-бүрү будуктар кылыр эртем-бүдүрүлге коллективи-биле харылзаалыг бис.

Шаанда тыва чон чөвүрээни алгы-кеш бүдүүрүнга дыка-ла ажыглап чорду чоп. Оон арганарын билир хоочунарывыс хүн келген түдүм эвээжел бар чыдыр ышкажыл. Бо шагның аныяк-өскени, бистер оон арганарын билир эвес бис. Кызылда тут-түнүп турар, ам удавас ажыглага кирер алгы тон даараар фабрикавыс бар болгай. Ол фабрикага хереглээ-рик-биле чүзүн-баазын өөнүг будуктарны улуг өртек-биле садып алыр апаар. Бистер чөвүрээни болбаазырадып тургаш, будук орнунга ажыглаар болзувусса, орта үнер чарыгдал-даа эвээш болур. Ынчангаш Санкт-Петербургтан болгаш өске-даа хоорайларның эртем төптериниден келген эртем ажылдакчылары Тывага чорааш, дыт чөвүрээзин ап алгаш, ону лабораторияларга барып шинчилеп көрген болгаш ону будук орнунга ажыглап болурур деп түннел бергеи үүве. Ынчангаш бо талазы-биле улуг хемчээлдиг ажыл чорудары негеттинип турар.

— Бистиң республикага мебель будүрүлгезин сайзырадып болурунуң кандыг аргалары бар боон турарын өөренип көрүп турар силер бе? Чоннуң бир сонуургаи турар айтырыгларының бирээзи бо болдур эвеспе, Мам-оол Хертекович.

— Шынап-ла харын, республикага мебель будүрүлгезин сайзырадыр үе келген. Борта баштай-ла шала шывар ДСП будүрерин шингээдип алыры чугула деп боон турар бис. Ыяш болбаазырадып кылганындан артып каар артынчылар бар болгай. Ол артынчыларны ДСП кылырына ажыглаар херек. ДСП кылырда 10-15 хуу хирээнди база оонактай үүрмектеп каан кадыг ыяш тогланчылары херек боор. Моон технологиязын шингээдип алыр болзувусса, чылда 30 мун кубометр ДСП будүрер арга база тургустунуп келир. Кылымал чүк ДСП кылырынга кокчуг чугула чиг эт боор үүве-дир. Ол чуктун холукааларын химия заводтарын дамчыштыр садып алыр кылдыр чугаа базе кылып турар улус бис. Экология талазы-биле ол чүк кандыг-даа хора чок.

— Ыяш болгаш дилиг материалдарын кымнар кончуг хереглеп турарыл? Мебель будүрүп алган-дыр силер. Ону каяа, канчаар саарып-сайгарар бодап турар силер?

— Бистин будүрүлгениң саналдап турары мындыг. Дыттан стол, сандай, шкаф шывар хылыргай шывыглар (шпоннар), янзы-бүрү мебель аймаа болгаш шуугай будүрер. Бо бүгүү шингээдип аптар болзувусса, чылда 12 миллион рубльдиг баранныг продукциязын будүрүп болур аргалыг болу бээр бис. Дыттын чоон кезиинден сувурүп турган, шпонну Красноярскиге кылдыртып ап турар. Ону боттарывыс кылып ап болур бис. Дыттан кылган шпонну Италияның будүрүлгелери дыка хереглеп турар. Мебель аймаа, шпон, шуугай будүргеш, Чөөн чүк чурттары — Моолдун барын аймактарының база Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг району-биле чүге садыг-саарылга кылып болбас бис?

Амдыгааштан эгелеп Ленинград болгаш өске-даа областарның ыяш ажыл-агыйлары-биле харылзажып эгелей бердивис. Олар 1993-1995 чылларда бистиң республикага янзы-бүрү мебель аймаан бээр, хандырар кылдыр дугурушкан улус бис. Бис Кызылдың автосептелге заводунуң эрги кызыл-булунунда «Хадынчыгаш» дээр делгелге-магазин ажыдып алдывыс. Бистиң чагывыс өзүгаар янзы-бүрү мебель аймаан бо магазинче чорудун берип турар кылдыр ажылды ынчаар организастаан бис. Ол садыгның ажылдакчылары чоннуң чагын хүлээп алгаш, оочурга тургузуп турар. Бо магазинниң салбырларын Эрзинге, Шагаан-Арыга, Ак-Довуракка ажыдарын өөренип турар бис.

Бүгү-ле кылып турар ажылывыстың техника-экономиктиг санаашкынын кылып каан үүве. Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамы-биле сыгый харылзаалыг ажылдап, яамының арга-сүмезин база ап турар бис. Ыяш дилдирер болгаш ону болбаазырадып кылыр эртем-бүдүрүлге коллективи бистен чагыны хүлээп алгаш, бистин бүдүрүлгевисти чоокку үеде канчаар сайзырадып болурунуң талазы-биле техника-экономиктиг санаашкынны кылып берген. Балгазында ыяш дилдирер чылыг пехти чаа тудуп каан-даа болза, ону ажыглавайн турар. Шагаан-Арыгда районуун үлетпүр комбинадынын девискээринде мебель кылыр чер чедир туттунаан, анаа турар. Төлевилел кылыр тускай эртемниг специалистер бо черлерге чедип чорду. Каа-Хем суурга ыяш болбаазырадыр комбинат түдар хаглыг хевириниң акционер иштилелин Кызыл район чагыргазы тургускан. Оон тургустунуп турар өнчүзү 750 миллион рубль. Ол салган капиталды будүрген продукцияны саарып-сайгарып турган, эгидип алыр сорулгалыг.

— Харылзаа түзүп турар черлериниң чугаалап болур силер бе? Фирманың чажыды деп үүве база бар боор үүве болгай. Чажыт эвес үүве болза, чугаалап берип көрүүлер.

— Харылзаа түзүп ажылдап турар черлеривис хөй. Чижээ, Италияның «Кремона», Польшаның «Прозимэх», Италияның «Бизон», Финляндияның «Раутe» дээн чижектиг эн-не сайзырангай фирмалары болгаш ыяш ажылагыйлары. Оларның технологиязын садып алгаш, өөренип, ажыглаар бодал база бар. Эртхен чылын Польшадан, Финляндиядан специалистер бистиң Тывага кээп чорду. Олар бистин ыяш ажылагыйларывыстың ажыл-нжибиле таныжып, боттарының санал-оналын-даа берип турду-ла.

Тыва Республиканың «Фармация» каттыжышкын-биле кады «Оргаадай» деп биче будүрүлге база ажыдып алган бис. Ол будүрүлге эм оттар белеткээр, оон эмнер кылыр. Ам безин 18 аттыг янзы-бүрү эм оттарны болгаш эмнерни будүрген. Оларны Кызыл хоорайның аптекаларында безин садып турар.

— Сөөлгү мындыг айтырыга харылаан көрүнерем. Моон сонгаар силерниң «Леппортуд» кады ажылдаар будүрүлге кандыг сорулгалар салып алган ажылдап турары?

— Бистин будүрүлге өске каттыжышкынар, будүрүлгелер-биле кады ажылдап турган, үнелиг даштардан сүй белектер болгаш өске-даа үүлдерни кылыр дугайында айтырыгны өөренип турар улус бис.

— Солун үүлдү солунуун номчукчуларынга чугаалап бергениңер дээш четтирдивис, Мам-оол Хертекович.

Манай-оол ОЮН чугаалашкан.

Директор-биле интервью

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Совхоз düшкен. Биче будүрүлгелер

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхоз düшкен, ам ында биче будүрүлгелер каттыжышкыны тургустунган. Ангы-ангы угланыышкынар-биле ажылдаар көдээ ажылагыйның дараазында биче будүрүлгелери ук каттыжышкында кирип турар. Чижээ, «Кара-Чода» биче будүрүлге-дир, ол —ошку дүгү, эт будүрер, мал чеми белеткээр угланыышкынны ажылдаар. А «Туралыг», «Шивилиг», «Даштыг-Тей» —хой дүгү, эт будүрер база-да мал чеми белеткээр. «Кара-Шүй», «Хемчик-Бажы» — сарлык эъдн будүрер, оон-биле кады мал чеми белеткээр. Ынчаарга «Чылгы» деп биче будүрүлгениң мурнунда салдынган сорулгазы— мунар аттар чаажыктырып, өстүрер болгаш эт будүрер мындыг янзылыг. Оон-биле кады тудуг материалдары белеткээр, капитал тудуг, автотранспорт, септелгези, чүүк сөөртүлгези дээн чижектиг ажылдыг «Гараж», «Тудугжу» коллективтер база бар. Биче будүрүлгелерни шуптузун маная чангыстап адаар болза, оларның узун саны он алды чеде бээр, ынчангаш үстүнде кол-колун таныштырдым. Анаа немей «Ээргииш» биче будүрүлгени база адап каайн, оон тургустунган кол-ла сорулгазы — чоннуң хереглеп бараанларын будүрер, тыва национал хептер быжып, даараар, дүктен, хендирден хеп аргырыныан ангыда, идиктиг даараар болгаш септеер.

Биче будүрүлгелер чер-девискээрин, өнчү-хөренгини маргыш-былааш чокка шуптуденге үлешкеннер. Мал ажылдыларга мал чеми белеткеп алыр черлерни тускайлап, хүлээдип берген болгаш ону оларда быжыглаан. Олар шак ол черлерден сигенни кезип белеткеп алырлар. Тараа шөлдерин «Чер» биче будүрүлге бодунда алган. Ол ышкаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйдары кылып турарларга черни районуң чер курлевырларының талазы-биле комитет көрүп казы чижек-хемчээлин ёзугаар оларга быжыглап берип турар.

Шалың төлевирии болгаш өске-даа чарыгдалдарны биче будүрүлгелер боттарының кирип алганы орулгазы-биле дуглаар кылдыр көрдүнген. Кайызы-ла чарыгдалдарны эвээждип, орулгалыг ажылдаар болдур, ында ажылдап турар кижилериниң алыр акша-шалыныың хемчээзи хөй болур. Оон аңгыда будүрүлгениң материал-техниктиг баззазы-даа быжыгар, боттарын боду хандыртынып шыдаар будүрүлге апаар. Оларның ажылдың бо хевири-биле ажылдаар деп ону шилип ап, ынчаар тургустунганының кол сорулгазы-даа ол.

Хөмүр-даштың, электри энергиязының, артык кезектериниң өртек-үнезиниң амгы үеде канчаар-даа ажок улгадып өскени, көдээ ажылагый продукциязының садар өртээнин ам-даа куду болуп турары-биле биче будүрүлгелер амдыызында хөнүп чадап турарлар, ында ажылдап турарларының акша-шалыныың хемчээли өспейн турар, айда олар ортумаа-биле 4500 рубль ап турар. Ынчалзажок олар амгы байдалынга улуг-ла уидаравайн, боттарының будүрүлгезин бут кырынга тургузарының болдунар-ла арганарын, хемчегларын көрүп, чаңгыс күзел-соруктуг, бир демниг ажылдап турарын эки деп черле дедеглеп каары чугула деп бодаар мен.

Биче будүрүлгелер кылдыр тургустунарга, ында ажылдап турар удуртукчуларның, тускай эртемниглериниң хүлээгеи ажылынга бот-харыысалгазы бедип, ажыл-хөрээниң ёзулуг өзөн боон, анаа бердинип, чогаадыкчы, чаартыкчы ёзу-биле ажылдаар, садыг-саарылганы кымның-биле, канчаар чорударының бот-тускайлан хостуг аргазын оларга берип турар. Совхозтурда, эт-хөренги болгаш будүрген продукция иштиниң болуп, тодаргай кымныы болуп турганы билдинмес турган, а биче будүрүлгелериңг бүгү өнчү-хөренгизи, кылып будүрүп турар продукциязы оларның боттарыныы. Ынчангаш ында ажылдап турар кижи бүрүзү бодунуң хууда амыдырал-чуртталгазының деңнелиниң эки болуру, тодугдога амыдырал дээш ажылдап турар мен деп үүвеин олар кымдан артык эки билир. Будүрүлгезиниң эт-хөренгизи дээш кижи бүрүзү бедик харыысалгалыг. Кижилер совхозка турганы дет, азырадыкчы хөөнден үштунмас болза хоржок деп үүвеин медереп билип, көрүп эгелээн.

Будүрүлге орулгалыг ажылдаар-ла болза, ында ажылдап турар кижилериң социал камгалалы үндезинин-биле экижиир. Биче будүрүлгелер боттарының аразында сапажылга чорудар санажылга (микробанк) төптүг. Ону каттыжышкынның кол бухгалтери удуртуп, башкарып турар.

Седип-оол ИРГИТ.

БОДУМ ХУУМДА БАДЫЛААР МЕН

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязынга кандидат кылдыр Улуг-Хемиин № 5 соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттиргеннирин бирээзи Оскал-оол Лама-Сүрүнович Салчактың дугайында дараазында чижектерни киирбишаан, чонга таныштырып бижиир деп бодап алдым.

1983 чылдың май 11-де мээн кады төрээн акымны Ак-Туруурга бир кижи боолап өлүрген. Акым ынчан Чадааныың орук-септелге-тудуг участогундан Ак-Туруурга командировкалап ажылдап турган, ылыг хэй-халапка таварышкан. Болган херекти өлүрүкчү кижиниң төрел-дөрүлү ол-бо черлерге хээлиленип чедип турган, чиик көөр кылдыр чугаалажып алган турган. Ол улустуң хээлиленип, чугаалажып алган турганы суд үезинде безин илдеп, кескү чоржук.

Оскал-оол Лама-Сүрүнович ынчан Улуг-Хем кожуунуң улус судунуң даргазы болуп ажылдап турган. Ук судту ол даргалап эрттирген, быжыг турушту эөлеп, когараан кижилериң ажыг-шүжүүн билип, хээлиленип турган кижилерни бууу шаап, өзулуг шын шииткледи үндүрген.

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан ортумак школазынга ажылдап турган. Оскал-оол Лама-Сүрүновичниң чаңгыс эвес удаа чон мурнунга ажык судтарны чорудуп, чептуг, шын-шииткледнии үндүрүп турганын көрген мен.

Ам оон дугайында билирим-биле таныштырып көрейн.

Оскал-оол Лама-Сүрүнович 1949 чылда Бай-Тайга кожуунуң Көп-Сөөкке төрүттүнген. 1967 чылда Чадаанаың № 1 ортумак школазын доосхаш, 1968-1971 чылдарда шериг албаны эрттирген, 1975 чылда Свердловскиниң юридиктиг институдун чеднишкининг доосхаш, Улуг-Хем кожуунуң улус судунуң даргазынга ажылдап эгелээн.

Бодунуң чазык, чугаазыр, биче сеткилдиг, эки мөзү-будуштүү-биле Оскал-оол Лама-Сүрүнович чонуң хүндүткелин чаалап ап чоруур.

Оон ажылынга бердингенин болгаш бедик мергежилдиин улус судунуң даргазынга ийи хуусаада улаштыр ажылдазыны хереглеп турар.

Конституция судунуң негелделеринге бүгү талазы-биле бүрүн дүгжүп турар, бедик билиг-мергежилдиг кандидат дээш бодум хуумда бадылаашкынын бээр мен.

Василий МОНГУШ.
Башкы.
Чөөн-Хемчик район.

«ХОЛ ИЗИН БУТ ИЗИ ЧАНДЫР БАСПАС»

Эки кижилер дугайында

Хунан-Кара Хертек 1971 чылдың майдан эгелеп Мугур-Аксының Культура бажыныңга чолаачылап ажылдай берген Оон ачазы Даржаа Бодаганович Хертек ТАР үезиниң артизи, Өлчей-оол Иргит, Максим Мунзуктар-биле кады ажылдап чораан хоочун ыраажы. Адазын салгаан аныяк оол 1972 чылдан эгелеп автоклуб эргелекчизинге ажылдаан. Ыраажы Хунан-Кара бир-ле дугаар лауреат атты Бай-Тайга кожуунга тургаш, Кызылга болган республика көрүлдезинге алган. Оон эгелээш-ле аныяк оолдун ырыга хандыкшылы өөскүп, концерттерге удаа-дараа киржип, доктаамал шаннаалыг черлерни ап, чоннуң үндүткелин чаалап ап эгелээн.

Шериг албанындан халажып келгениниң соонда адазинин аайы-биле менги доштун ораны болур Мөңгүн-Тайгага чурттап, ажылдаарыбиле көжүп келген. 1972 чыл база Хунан-Кара Даржаевичче уттундурбас чылдарының бирээзи. Чүл дээрге республиканың бүгү районнарының уран үүл көрүлдези найысылал Кызыл хоорайга каш хүн улаштыр (ноябрь айда) болуп эрткен үүве-дир. Борта мөңгүн-тайгажылар тиилекчи болуп, бирги черни бүзүрелдиг-биле алган. Ыраажы Хунан-Кара бо улуг көрүлдеге база чедишкиниг киржип, дипломант болган. 1975 чылдан бээр кожуунуң Культура бажыныңга ажылдап, улуг методистеп, автоклуб эргелекчилеп бо хүннерге чедир ажылдап чоруур культураның хоочун ажылдакчызы Хунан-Кара Даржаевич хөй-ле үезин районуң культура хөгжүлдезинге бараалгадып, аныяк-өскенни оон чажыттарынга өөредип чоруур кижи. 1987 чылда Бүгү-эвилелдиг III уран, үүл көрүлдезинге ол лауреат болган. Культура шугумунга хөй чылдарла үрет-үүкшелдиг ажылдап келгени дээш база оон ачы-хавыязы дээш РСФСР-ниң Культура яамызының Хүндүлел бижиибиле ону шаннааны таварылга эвес.

Молдурга Салчактың сөзүнге композитор Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оолдун чогаатканы «Менгим чечээн» бадыра бээрге, залда олурган көрүкчүлериниң ыды чидип, Мөңгүн-Тайганың менги-дожуунун араазынан менги чечээ үнүп, Тываның база бир онзагай бо булунунда агаар-бойдустун кадыг-ширинни, ында чурттап, ажылдап чоруур кижилериниң эрес-шудургу күш-ажылы характарга ала-чайгаар көстүп келир. Чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун сөзүнге бот-тывынгыр композитор Юрий Сундуйның бижээни «Төрээн черим» деп ырызын база кончуг таалалбиле күүседирин чон мактаар. Ол ышкаш культураның хоочуну Алыг-оол Намгай-оол биле Михаил Сотпанын «Сөглеп берем», композитор Ростислав Кенденбильдин «Каттыраннан чаннаа келем», «Малчын» коллективтиг ажыл агый будүрүлгезинде Дүргенноол Донгак биле Ондар Чылбак-оолдун бижээни «Частын ыры», Мугур-Аксында уруглардың музыка школазында башкы, өзүп олурар бот-тывынгыр композитор Калбак-оол Салчактың «Тывам», композитор Альберт Тановтун «Долаана» деп ырларын күүседи бээрге, залда көрүкчүлер база хатап сценаже чалап туруп бээрлер. Хунан-Кара Хертек хөй уруглар-лыг өг-бүледен үнген. Олар — 4 уруг, 7 оол. Дунмаларының араазында ырлаарынга сундуулдар хөй. Кыс дунмазы Ульяна Хертек Кызылдың уран үүл училишезин доосхаш, бо хүннерге чедир Мугур-Аксында Культура бажыңында ажылдап чоруур, чаңгыс-даа концерт Ульяныың киржилгези чокка эртпейн барбас, база хөлчок ырлаар, уран талантылыг кыс. Милиция шугумунда ажылдап чоруур оол дунмазы Орлан-оол Хертек база акызының талантызын салган, көрүлделерге киржип, шаннадыг черлерни эөлеп турар. Көдээнин ажыл-ишчилериниң сагыш-сеткидин, угаан-бодалын байыдып, оларның моон сонгаар ажылдаарынга хей-зүүлү Хунан-Караның күүсеткен ырлары көлүрүп чоруур. Малчын бригадалар төптери — Кара, Доора-Ховулар, Барлык-Бажы, Каргы-Бажы, Мөген-Бүреннин, Тоолайлыгның, Тоолайтының малчынарының ол доктаамал аалчызы.

Чайгы үеде ниитиниң мал чемин белеткээри-биле районнуң культура килдизинин мурнундан планныг даалгаларын күүсетпишаан, Улуг-Хемиин, Барылын-Хемчиктин, Өвүрнүн, Ак-Чыраа девискээрлеринде ажылдап турарларга тааланчыг хоюг үну-биле төрээн чер, ынакшыл, амыдырал дугайында ырларны хөй-биле күүседип, оларны ажыл-ишке хей-зүүт киирип турган бот-тывынгыр артист. Төрүмелиндеп салым-чаяаныыг ыраажы Хунан-Кара Даржаевич Хертектин концерттерге, көрүлделерге дипломант, лауреат болганын бадыткаар Хүндүлел бижиктери, дипломнар өг-бүле альбомунда хөй-биле кадагалаттынып чоруур. Ол 4 кыстың болгаш 1 оолдун ынак адазы. Өөнүн хереезжен ээзи Татьяна Сутуровна Мугур-Аксы ортумак школазында техниктиг ажылчын, коллективиниң мурнакчызы. Чоокта чаа Мугур-Аксыга болган байырлыг кежээге Хунан-Кара тыва улустун «Калдак-Хамар» деп ырызын таалап чыт күүсеткен. Бичии оглу Маадыр ачазының баянга үделгези-биле «Самдар-кыс» деп ырыны кончуг эки күүсетти. «Хол изин бут изи чандыр баспас» деп тыва улус шын-на сөглээн-дир. Адазын дөөзин ыраажы оол бо өг-бүледен үнери албан. Школаны ийи чыл бурунгаар доосхан уруу база ачазын дөөзин ыраажы болган.

Моон мурнунда чурттап эрткенивис «таптаашкын чылдары» дижиривис 1970—1980 чылларда бичии-ле ат-сураа үне берген кижилерге дораан-на алдарлыг аттарны тыпсы кадаптар турган-на болгай. А өзулуг орта төлептиг кижилер хажыызынга артып, эскертинмес кижилер кылдыр санадып турган болдур ийин. Чымчак сандайлар эжелеп чораан «таптаашкынның» чамдык даргаларының «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттарын эөлери болу бергенинге черле кижи кайгаар үүве чок турган. Даргалар шаннал алыр, өзулуг төлептиглер чыдып калыр үе болгай. «Таптаашкын» чылдарында үстүнден чагырып дужаар чорук кижилеринин бичии-ле багай үүл кылыптарынга сылдаглап алгаш, үезинде оларның талантызын үнелеп көрбес, чүгле чангыс талалай көөр, бо-даа моон өөдөлевес кижи-дир дээш-ле, кончуг четчип, быжыгып олурганнарның изиг күзелин, тура-соруун өөр шаптар турган. Кижилерни угаан хоозуралыдан адырып адыры амыр эвес-ле болгай, ону чүгле уран талантылыг, салым-чаяаныыг кижилер чедип алырлар.

Төрүмелиндеп чаяаттынган уран талантызы, хоюг өткүт үну-биле кижилериниң ажылдаарынга улуг идиги, хей-зүүтү чедирип чоруур культураның хоочун ажылдакчызы, ыраажы Хунан-Кара Хертекке Тыва Республиканың алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тывысса деп хууда кончуг-ла күзээр кижи-дир мен. Мээн бо саналымны мөңгүн-тайгажылар болгаш район чагыргазының культура килдизи көдүрүп эгелээр болза, үе орай эвес.

Хурал ЧҮЛДҮМ.
Кызыл хоорай.

МАЛ АЖЫЛЫ: бодалдар, саналдар, сүмелер

«ЭКИ БҮДҮРҮКЧҮ МАЛ — КОДАН ЧАРТЫЫ»

Мээн ада-өгбемниң алыс ыызыгууру шагдан бээр мал малдан чурттап келген улус. Аванның адазы кырган-ачамның бөлүк чылгы малы Шекпээр, Биче-Тей, Бижиктиг-Хая ол ынчаар чаптыг берген оттап чоруур дээр үүве.

Кара чажымдан анай, хураган аразынга өскен болгаш ындыг ийикпе, менээ ол чоок, зоотехник эртемни чедип алгаш, он ажыг чыл иштинде шилип алганым эртемим аайы-биле ажылдап келдим. Бо үеним иштинде төрээн черимниң янзы-бүрү булуннарынга барып чедип, кандыг кижилер-биле ужуражып чугаалашпадым дээр. Малчынарның аал-оранынга кирип, ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, оларның арга-сүмезин өөренип ап, оларны өөредип-даа чоруур мен.

Районнар аайы-биле хой ажылының угланыышкыны чаңгыс аай эвес болганындан база одар-белчириниң аайы-биле ажыл-ишти түс черниң онзагай байдалын көрүп, ону башкарары кончуг чугула деп санаар кижи мен. Кыдыкы зоналарда — Эрзин, Теске Хаа улуг дүжер болза, делбий тыртары албан апаар, Өвүр, Мөңгүн-Тайгага хат хадывас болза, байдал бергедээр болгай.

Ынчангаш ол районнарда түс черниң агаар-бойдузунга шыдамык тыва уксаанның хоюн өстүрерин планнаан ажылдап турары чөптүг.

Черле ынчаш бистиң өгбелеривис кончуг-ла сагынгыр, тывынгыр, шыдамык, малга ынак чорааны ам улам-на хандыр бодап чоруур-дур мен. Малдың баш санын хоратпас, оон эки шынарларын өстүрер дээш, шилилдеп удаа-дараа чорудуп чораан болгай. Чаңгыс чылын төрүвээн хой болза, ону улаштыр азырап, кыштатпас, семиртпкеш, өзеп алырлар болгай. Олар бүдүрүкчү малынга (бута, кошкар, хуна) кончуг улуг сагыш салыр чоразаннар. «Эки бүдүрүкчү мал —кодан чартыы» дижир болгай. Ол—таварылга эвес. Ам бисте байдалды көрүп көрээлиңер даан. Малчын кижи хой бүрүзүнден хураганны ап турар болгай (ийистээри база хей боор). А оон соонда кандыг-бир чылдагааннар-биле олары хорап эгелээр, кажан нелериядан үзүп турар үеде, арткан хураганнарның саны төрүттүнгенде, турганындан оранчок куду болур. Оон ол өлген хураганнарны чажырар сорулга-биле, зооветспециалистер хей санны хойнуң кызыразынче чуй каап каар болдур бис ийин.

Мал бажының өлүп хораар чоруунуң чылдагааннары — четчир мал чемин албайн турарывыс-биле база тайылбырлаттынар-ла харын. Чаңгыс бо-даа эвес, мында чылдагааннар-ла хей. Оон бир кол чылдагаанын мен, тарып бооздылга ажылының четпезинде деп санаар мен. Чүгле дизе, бодап-даа көрээлиңер, колхоз, совхозтарда бар будүрүкчү малды чогуур деңнелге тургузуп шыдаавас болганда, республиканың уксажыдылга каттыжышкынында турар тарып бооздылга станциязының ачы-дүзүзүн чүге чедир ажыглавайн турар бис. Чамдык удуртукчулар экономиктиг берге байдалдарга чылдак хап, малды тарып бооздырын кол-ла чугулаан көрбейн турары —ол-ла экономиканы дедир тыртып чыдары ол эвес бе?

1991 чылдан эгелеп, ажылагыйларда хойну доңуруп каан үре-биле тарып эгелээн болгай. Бир дугаар ындыг тарыышкынны Улуг-Хем районнуң Ийи-Талдан эгелээн, ийи кодан 1000 чыгыы баш хойну 1991 чылда тараан, ол бергай эвес түүнелдиг болган, а 1992 чылда база доңурган үре-биле тарып бооздылганы чоруткан, ам ол коданнарда хой ооддан турар. 1992 чылдың тарып бооздылга сезонунда Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары база Таңдынын С. Тока аттыг совхозу Абакандан эккеп турар сонгу Кавказ уксаанын чинге карын дуктуг кошкарларындан алгаш, доңурган үре-биле тарыышкынны чоруткан. Тываның уксаажыдылга каттыжышкыны Абаканда тарып бооздылга станциязында тыва уксаанның 15 баш кошкарларын аппарып каан. Ук станция ол кошкарлардан үрени алгаш, доңуруп берип турар. Ол доңурган үре-биле 1992 чылдың тарылга сезонунда Өвүр районнуң ажылагыйларының хоюн тараан.

1992 чылдың сезонунда Бии-Хемниң эң хей хойлуг «Эөбек» совхозу, Каа-Хемниң совхозтары ол чугула чангыс күзел-соруктуг, бир демниг ажылдап турарын эки деп черле дедеглеп каары чугула деп бодаар мен.

Биче будүрүлгелер кылдыр тургустунарга, ында ажылдап турар удуртукчуларның, тускай эртемниглериниң хүлээгеи ажылынга бот-харыысалгазы бедип, ажыл-хөрээниң ёзулуг өзөн боон, анаа бердинип, чогаадыкчы, чаартыкчы ёзу-биле ажылдаар, садыг-саарылганы кымның-биле, канчаар чорударының бот-тускайлан хостуг аргазын оларга берип турар. Совхозтурда, эт-хөренги болгаш будүрген продукция иштиниң болуп, тодаргай кымныы болуп турганы билдинмес турган, а биче будүрүлгелериңг бүгү өнчү-хөренгизи, кылып будүрүп турар продукциязы оларның боттарыныы. Ынчангаш ында ажылдап турар кижи бүрүзү бодунуң хууда амыдырал-чуртталгазының деңнелиниң эки болуру, тодугдога амыдырал дээш ажылдап турар мен деп үүвеин олар кымдан артык эки билир. Будүрүлгезиниң эт-хөренгизи дээш кижи бүрүзү бедик харыысалгалыг. Кижилер совхозка турганы дет, азырадыкчы хөөнден үштунмас болза хоржок деп үүвеин медереп билип, көрүп эгелээн.

Будүрүлге орулгалыг ажылдаар-ла болза, ында ажылдап турар кижилериң социал камгалалы үндезинин-биле экижиир. Биче будүрүлгелер боттарының аразында сапажылга чорудар санажылга (микробанк) төптүг. Ону каттыжышкынның кол бухгалтери удуртуп, башкарып турар.

Седип-оол ИРГИТ.

БОДУМ ХУУМДА БАДЫЛААР МЕН

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязынга кандидат кылдыр Улуг-Хемиин № 5 соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттиргеннирин бирээзи Оскал-оол Лама-Сүрүнович Салчактың дугайында дараазында чижектерни киирбишаан, чонга таныштырып бижиир деп бодап алдым.

1983 чылдың май 11-де мээн кады төрээн акымны Ак-Туруурга бир кижи боолап өлүрген. Акым ынчан Чадааныың орук-септелге-тудуг участогундан Ак-Туруурга командировкалап ажылдап турган, ылыг хэй-халапка таварышкан. Болган херекти өлүрүкчү кижиниң төрел-дөрүлү ол-бо черлерге хээлиленип чедип турган, чиик көөр кылдыр чугаалажып алган турган. Ол улустуң хээлиленип, чугаалажып алган турганы суд үезинде безин илдеп, кескү чоржук.

Оскал-оол Лама-Сүрүнович ынчан Улуг-Хем кожуунуң улус судунуң даргазы болуп ажылдап турган. Ук судту ол даргалап эрттирген, быжыг турушту эөлеп, когараан кижилериң ажыг-шүжүүн билип, хээлиленип турган кижилерни бууу шаап, өзулуг шын шииткледи үндүрген.

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан ортумак школазын

Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи, Чөөн-Хемчик районнуң Ийме сумузунуң делегейде сураглыг оглу Максим Чаалама-евич Дакпайның 75 хар-лаанынга уткуштур төрээн суурунга каш хонгаш болур байырлал кежээзинге тураскаатты.

СУУРДА МУЗЕЙ

(Шүлүглелден үзүндү)

Дакпай акым салгап аар дээн,
Чашкы шаамдан күзелим бар,
Сыгыртырын, хөөмейлээрин
Сырыналып өттүнер мен...
Салым, сагыш карышкак деп
Шаандагылар өттүр сөглээн.
Бөрүм оолдар, үем кыстар
Өөренген эртемнерлиг...
Санаарымга, чаңгыс бодум
Шаарланып арткан болдум,
Кыжын, чайын улчуп-тояп,
Кылбаан, тутпаан ажылым чок...
Мактаттырып, бактаттырып
Мага хандым, ужур ындыг.
Белек-оолду улус мактаар:
«Меөген-чечен сыгытчы!—дээр,
Чүү көр-дүр ол-ла хевээр —
Шүлүктеп бээр эр-хей!» — дижир.
Сезен метр хандыр каскан
Сесегеде күдүк суу бар,
Ажыг-Сугнуң аржааны дег
Аттыгын тур, суксуннаңар!..
Сеткил-хөңүүн сыгыт-биле
Сценага ажыдыптар
Дарый-оолдун аялгазы
Тааланчыг янзы-бүрү,
Эрги Беларусь мунуп чоруур
Эдер-хааржак эрес оглу...
«Аяспырак, тенек сев!» —дээш,
Акызы бир хемчээн дижир...
Аныяанда күжүр эрлер
Назынындан чарлы берген.
Араатанзыг өлүрүкчү
Амызынга четкилеп каан...
Шүлүкчүүнү, сыгытчының
Шүүдели халас барбаан.
Чогаадыкчы ажыл-ижин
Чону сактып, өрү тырткан—
Музейде аттары тур.
Бүзүредим. Номчуп көрдүм —
Аптара дег делгем хөрээн
Алдын, мөңгүн медаль
каастаан—
Чарлыг артист сыгытчывыс,
Чаалам оглу Максим Дакпай
Дарый-оолдун хөөрүнге
Чаштыг караан чодуп
туржук...
Салгал артпас кырлыры дег
Салым багы турбас! —дижир,
Чаалам оглу ону бодааш,
Чаштыг караан чоткан магат.
Сыгыртырга боостаазы
Сыып ышкаш улам хөөүүр
Борис биле Конгар-болда
Бойдус чаяан мергежил бар.—
Тыва туржук, делегейде
Дыка көвей чурттар эргээн
Максим Дакпай башкывыс! —
дээр,
Баарынга күдүк базар —
Аялгалап сыгыртырда
Аргаларын айтып орар,
Чеден бештээн кырган артист
Черге дегбес, адаккыр-дыр.
Байырлалдың концертинге
Маңнык-торгу тонун кеткеш,
Кадай-кысче карак баскаш,
Каргыраалап, сыгыты бээр:
Дораланды, берем, эжим,
Доштуг даглар эргээш келийн.
Дозур харан берем эжим,
Донгаа баарым чылдып
алыйн...
Сыгыт, хөөмей согажалыг
Сырыннанган ырның сөзү
Чым-сырт кылдыр Очуржаптың
Чырык хөөнүн карартыпкан.
«Харап көргеш, Максим
Дакпай
Карактарын сенче басты,
Амыраштың харыызынга
Адыштарын часкап ордуи?!»
Кудумчуга ужурашкаш,
Куспактажыр чыгыы турдуң...
Чүгле менден эпчоксунгаш,
Чүрээң сени чагдатпаан боор!
Өске-биле доннажы бээр
Өзүн кара чөгенчиг-дир!
Аранарда артык кижи
Аткаар базып, чайлап берейн
Кадайыңны хүлээп ал!—дээн,
Каш-даа чагаам харыылаваан,
Максим Дакпай сагынган боор
Барып душ деп албадай бээр..
Күжүр кысты актыт черге
Хүнээр, эттээр, шанчар, тевер..
Концерт, шин-даа сонуургаза
Хоруп орар кээртенчиг.
«Кадайыңны хүлээп ал!» —
дээн,
Каржы сөстү чеже дыннаар...
Каа-Хем чурттуг Очуржапче
Харыы бижээш, Максим
Дакпай
Каш-ла сөстүг чагаазынга
Казыыр демдек каккаш
доосхан.
Кады кырыыр Оржунмаазы
Канчап турдуң, сөгле дивээн.
Отка кагган сиир ышкаш
Оюн-баштак билбес эш-тир,
Ону чоор, бис, дүвүреве,
Ошкап кат деп чассын орган.
Найырал чок бүле болза
Алгыш-содаа үнген ол-дур.
Бүзүрелдиг ынакшылга
Бүргег дээр-даа аяс көстүр.

Аракчаа ОНДАР.

КОЖАГАРДА КИЖИ

Тыва чечен чогаалдың ыдык хиндин дыка бедик. Ынаар чогаалчылар соонуг-мурнуг халбактаның үнүп турда көөрге, альпинистер-даа сагышка кирер. Салым-чаяанныглар шак ооң сиртинче бедип, Шамбала ораның өртемчейинче өрүлеп, мөнгежиндаа турар. Чогаал сыының кожагарларында «аңчылар-ның» аразында база бирээзи — Ооржактарның Болустай оглу — Николай Ооржак. Ону ооң баштайгы тоожузу «Ханы ынакшылдан» эгелээш хандыр ынакшып, таныл берген бис. Сүүзүнүг шүлүктерин «Сында орук» деп чыындызындан болгаш парлалгада удаа-дараа үнүп турар чогаалдарындан улуг таалал-биле четтирип турар бис. «Дүлгээзиниг чайлаг» деп шиизи уран-чечен, баштак чугаалары — амыдыралчы.

Тейден харап ора

Улуг базылыглар дагдан хараар, ортумак базылыглар тейден хараар, чаштар дөңден хараар дижир. Ам бодап орарымга, ындыг улуг философчу утка барын эскерип олур мен. «Кижи өзер, кидис шөйлүр» деп чүве олдур ийин але.

Баштайгы шүлүүмнү Степан Агбанович редакторлап берген. Чула-ла шүгүмүүлээн чүве, чүү-даа болза, Монгуш Доржу (ынчан 20-30 хар үезин аныяк)-биле кады адывыска болган шүгүмүүлел чүве. Ону черле утпас мен. Степан Агбанович мынча дээн: «Чогаалдар арбыш-на-дыр, ынчалза-даа шаңгыр кат дег бышаанны хөй-дүр». Ол «шаңгыр катты» бижирип, «диргизип» аар дээш хөй-ле үе чарыгдаан мен.

Тей бедиинден харап ора, дээрже дүкпүрбес дээр. Ынчангаш, үе-чергемни сактып ор мен. «Шекпээр» совхозка ажылдап турумда «Тываның аныяктарындан» келген редактор Василий Бора-Хооевич Монгуш шүлүктеримни номчуп көргеш, «чүве-ле бар» дээш чоруй барган. Оон соонда Владимир Серен-оол (ынчан артист) келгеш, «чүве-ле бар» дээш, авамның багай чывыт бажыңынга киргендаа. Ол: «чүве-ле бар» деп Н. Ооржак — хөйнү манап турар, кичээнгейниң төвүнде чогаалчывыс.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Болустай оглу Николай Ооржак — Шекпээр чурттуг автор. Үжен чыгам чылдарның иүүрүнде ол Өвүрүң Хандагайтыда культура шугумунда ажылдап, сагыш-сеткилин чогаал-биле чалгынап, чонунга бараан болуп чоруур. Ол апрель 18-те 50 харлап турар. Ынак чогаалчывыска чогаадыкчы чедишкиннерни, бүгүде экини күзевишаан, ооң бодунун дугайында кыска үүлүн болгаш чаа шүлүктерин бараалгаттывыс. Бодал-сеткилин эртинезин бодуунун тыва чонунга болур-чогууру-биле бараалгадып-ла чору, Болустай оглу!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ТЕЛ ЫЯШ

Чидиг балды кылаш кынгаш, тел ыяштың
Чиирбейлерин сывыра шаап бадырыпты.
Дөспес тенек:—Кадыыр сывы белен —
дээштиң,
Дөзүнден кээп одура шаап алгаш барды.
Тел ыяштың шеди ынчаар чоруй барды.
Дээскиндир бүгү бойдус кударады.
Чааскаан арткан хөөкүй хадың сылдырт
кынынып,
Салбактардан мөңгүн дамды дүжүп
турду.
Чаяалгалыг бойдус база кижилер дег,
Чаштыг караан чода тудар чүве чорду.
Ийис төлдүң бирээзи-даа бүрүлген дег,
Ишти-хөңүүм ирик-хойтпак артып
калды.

ЫРАЙ БЕРГЕН

Кудумчуну кежир үвген
Хадын, терек кайгашпышаан.
Кудай аагын денге көрүп,
Кайызы-даа манашпышаан.
Асфальтылыг орук-биле
Аргышкан чон шуужүп турар.
Хадын биле терек ийи
Кажанда-даа ужурашпас...
Салымывыс шак-ла ынчаар
Чаяаттынган, эртим уруг.
Сээн биле мээң арам
Сеткил четпес ырай берген.

Николай ООРЖАК.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 5. Корум-чуруум камгалал органының ажылдакчызы. 6. Чүгеннің кезээ. 9. Сураглыг тыва даш чонукчузу. 11. Сүме, күзел. 12. Чымчак, аажок аар металл. 15. М. Горькийнин ёзулуг фамилиязы. 18. Хары шала эрээн шокар чер. 19. Мал төлү. 20. Сугга чоруур үнелиг кештиг амытан. 21. Чөөн чүк улустарының месилдежиг хевири, спортчу сегиржип алыышкынның бир хевири. 24. Эрги Тывага сөс, бижик чедирикчизи, шериг. 26. Хээкчилер бөлүүнден арга анчыгажы. 27. Хая-даштыг, даглар эдээ черлер кужу. 31. Хову кужу. 33. Үңгүр, хирээн. 34. Үлегер, хевир, дурзу. 35. Цирк артизи. 36. Ак чем.

УЗУН ДУРГААР: 1. Чагы, демдек. 2. Тыва дылдың баштайгы эртем шинчилекчилериниң бирээзи. 3. Куш. 4. Хүрээ-хнит тудуу, даспын. 7. Каа-Хемнин бир адыры. 8. Бөлүк чогаалдарның чаңгыс ном кылдыр үндүрүлгези. 10. Тыва төрел бөлүк. 13. Медээ бээр эт. 14. Хээкчилер бөлүүнден хову амытаны. 16. Улуг-Хемде чер ады. 17. В. Серен-оолдуң чаа таныы-самныг көргүзүү. 22. Улуг ан. 23. Тыва национал чем. 25. Улуг эвес хат, сырыы. 28. Малчын мергежил. 29. Чем илип чиир ыяштар. 30. Тывада район төвү. 32. Тыва чыл санаашкынынын бир чылы.

Бойдус—кижиниң өңнүү

Эскериглер

Биче-Чайлагга акым Мартай-оол карактарында «шымыл» имилээн, тын кырында ийи эзириктер эдертип келген. Эленнешкен ол чараш амытаннарны курттардан арыглаап, инек сүдүн эмискиктеп тоттурган, чүк баарынга хойгаштыр чыттырып кагды.

Ынчаар-ла олар кодан малы болуп өзүп келген. Күзеглеп Оруку-Шынааже көжүп бадып келген бис. Олар башкы хар чаггалакта, эликтер апаргаш, аалдан ырап, эзим тыртып чораан, тайгазынче маннажып «чана» бержиктер.

* * *

Санчат оглу чазын манылар тудуп алган. Зоосадгының чагыы-дыр ийин. Черлик моортайларны кижиге ижиктирип, чанчыктырып алыр деп чүве белен эвес херек. Ынчалза-даа Санчат оглу бодунга өөредип шыдаан. Чаңгыр берикчилериниң тывыжы арбыдааш, ол дириг амытаннарны албайн барган. Чаян-Демдек деп хүрең аңдынга дергилеп алгаш, хартыгалыгларга аппараган, өңнүктери-биле байырлашкан дээр чүве.

Санчат оглунун аалында балыг-бышкын булан бызаазы кылаштап тур. Аарыг-аржыын эжирткеш, Талдыг-Хемге үдеп каар боор. Бойдуска ынак кижиниң хырны тодуг, чүрээ чылыг дээри шын-дыр.

* * *

Дукай ирей Сөөскеннигге ырлыг-шоорлуг чеҗип орда, Сайлык кушкаш аътты чоруттпайн, орукче үне халып келген. Хензиг мага-боттуг кушкаш ыглап-сыктап турган. Чараш кушкаш хараганнар аразынче аътты кижини эдертип чоруткан. Кашты көрген көк баштыг ашак хайгаарап турарга, ам-на чүвениң ужуру билдине берген. Кара-шокар шагар чылан сайлык үязында ораттына берген, бажый даизагылаштыр сортайтын алган чыдыптыр ийин мон.

Дукай ирей үргүдүптерге, чуургаларлыг уядан деми дайзын соястап чорупкан. Чылып чоруур-даа болза, олчазын ол кааксавас боон-тур. Ужур ындыг, узуткаар апаргаан.

Ажы-төлдүг чараш ие-кушкаш оолдарын камгалап каан кижизин каткы-иткилиг үдеп, долгандыр ужуп, ырлап артып калган. Кижиниң экизи—бүдүүнде, хептиң экизи — чаазында деп чүве ол боор.

* * *

Бир-ле күзүн чүве. Орукуу-Шынааның Хөлчүктүгте өдүректеп чортуп чор мен. Дуруяалар «кезиишкин» кылган тур-ла. Куштар база кезерэмчилер хүлээлгезин кылыптар деп чүве кымның дүжүнге кирер боор. Аскыр дуруяалар эжиниң будун чаткыыштап олур. Сарыг чөвээштиг ийи оглу хыыргыыш дазылдарын ызыгып алган ужуп келдилер. Адазы сынык даякты ыяк чаткыыштааш, кыс эжин эргеледип, бажын сүйбай түткулады. Мен чаштына берген мен.

* * *

Чеди-Кара ховузунга өгбүле дөрт дуруяа сынык чер эжиргиже орай күске чедир чуртташ, Успа-Хөл талазынче ырлажып-ырлажып, хүниүк ужуп чорупчуктар.

Кижи-биле бойдус чарылбас. Оларны ам-даа сактып, оран-чуртум-биле холбаштырып, төрелзинип чоруур мен ийин.

Моторк ТИРЧИН.

Улусчу медицина

СООККА АЛЫСКАН БОЛЗУҢАРЗА...

Чазын, күзүн соокка алыскаш, анаа-ла эът изип, шаг чок туруп бээр үелер турар. Ынчан чүү кылып болурул дээрзин бурунгу медицинаның бир аргазын силерге бараалгаттывыс, ажыктыг болур чадавас.

Баштай-ла бир чылыг, бир хөвеннг, ийи ак-чооргандан белеткеп алынар. Ак-чоорганның бирээзин соок сугга өттүргеш, эки сы тудуп каапкаш, малиналыг, мөдтуг хайыындырган изиг сугдан аартапкаш, белеткеп алганыңар чылыг, курраг ак-чоорганыңар кырынга өл ак-чоорганны салгаш, ол-ла чоорганнарыңар-биле чанагаш мага-бодуңарны ораанып-тыңар.

Бир азы бүдүн чартык шак болгаш курраг, чылыг хептен кеткеш, курраг горчица уруп каан чылыг уктан будуңарга кеткеш, удуп чыдыптыңар.

Эртен кан кадык туруп кээр силер.

(«СОВЕТСКИЙ СПОРТ» солундан).

СОНУУРГАКТАРГА

ЭҢ УЗУН КИЖИ

Бөгүнде делегейде ындыг кижи — 39 харлыг пакистан Мохаммад Алам Чанн болуп турар.

Голливудтан чаңгыс-даа катап чалалга ап, кинога тыртырын көрбээн ол кижи Шеван-Шариф хоорайда шажын организациязында албан-хаакчы болуп ажылдап турар.

Ол кадайлыг. Узуну 1 метр 70 сантиметр, кадайы безин Чанче адаандап өрү көөр.

Мурнунда база-ла узун дирткен, узуну 2 метр 50 сантиметр дурт-сыныг Паримал Чавдра Бариан деп кижи Чанны эрттир узап шыдаваан. Чылдагааны — 27-ле харлыг ол кижи Дакк деп черде бажыңының чоогунга хепертен өлүп калган чыткан.

Ындыг узун «гулливерлер» сөөлгү үеде ыяап-ла Мурнуу Азияга төрүттүнүп турары база өлдеп аа?!

ЧАҢГЫС КАДАЙЛЫГ

Клиа биле Кит Оуэнвер — ийнстер. Оларның идик-хеви, эдилеп чоруур эт-севи —шупту дөмей болур ийикпе азы чаңгыс (ниити) болур улустур. Чижээлээрге, чаңгыс көстүктүг, шагы база чаңгыс. Олар шайны безин чаңгыс стакандан ижер чаңчылдыг. Чунарда безин өлдеп—чунар өрээлче иелээн кире бээр. Чаңгыс ол-ла дижи безин денге аарый бээр.

Бо хүннерде ийнстер 59 харлапкан-даа болза, олар чаңгыс бажында чурттап турар. Диштерин чаңгыс щетка-биле чугбушааннар, салын база чаңгыс бритва-биле чүлүвүшаан. Мырынай кара өлдеп чүве — кадайы база чаңгыс улус-тур. Ол хереөжен кижи-биле ийис алышкылар ынчаар 33 чыл дургузунда кады чурттап келген. Оларның аразынга алгыш-кырыш хамаанчок, маргыш безин үнүп көрбээн.

Ол үш кижи чаңгыс чылын, чаңгыс айда, чаңгыс хүн, чаңгыс шакта танышканнар. Джорджия соңга аштадып, септедип алыр дээш септелге конторазындан дуза дилээн чүве-дир. Соңга аштаары, септээри-биле ийис алышкылар келген. Олар ынчан Джорджияга иелээн денге ынакшый берип-тирлер. Ынчан 22 харлыг турган аныяк кыс Джорджия 26 харлыг алышкыларнын саналындан ойталаар харык чок болган. Ол дээрге 1959 чыл-дыр.

Кежээ олар үжелээн удуп чыдып алырлар. Оң, солагай талазынга кымның чыдып алыры Джорджияга дөмейле. Сайгылгаан чырып турда-даа, хүндүс-даа ол Клив биле Китти ылгаштырбас кижи чүве-дир.

(«Советский Сахалин» солундан).

Ирле ЭРРЕРА.

КЕЛБЕСТЭЭН СУББОТА

Кырзалар, дээлдигеннер болгаш таагылыг ыттар-биле ол бот-боттарынче халдашпаазының дугайында ыт чок дугуржулганы чарып алган, ынчалза-даа кандыг-бир талз бичин-ле алаизып, аамайзыг берзе, ук дугуржулгадан үүдаа артпайн баар. Бо чер бир бырыстаа черден-ие ижин-хырынны курулдуруп кээр чыттан эгелээр, ол куруг шөйүндүлерни дагждып, ону дургаар ынаар-ла конгурткайныл бада бээр. Дараазында — ында-мында ортулуктар дег оваалганган саазын боктун кезиндээ, кевин-херекчок элеидилер, байыр-дойлардан артып калган ирип-чыдып, дүдүп калган азып-чем артынчыларының дөңгелчиктери көстүп келир. Найысылалдың хүннүн-не бок октап турар чери аная барык он дөрт чылдын дургузунда амыдыралдын, ажыл-иштин, харын-даа өлүмнүн база чадавас, үндезини болуп келген.

Ноэльдин кырган-ачазы чииртими аажок кылдыр маннашкан тараканнарлыг, чииртими аажок кылдыр соктаттынып олурар дээлдигеннерлиг бо чыт-бустуг эрлик ораныныи, бо коргунчуг боралгактын билдирер-билдирбес шыймаа, харын-даа кезик-чамдыы болуп чадавас. Ол дээлдигеннер, кырзалар, таагылыг ыттар болгаш тараканнардан бичин-даа дудак чок, хензигдаа ылгал чок: эшкедеп-маңнап, шыпыраннап, соктаттынып, хемиртинип чоруур. Ол бир боктан өске бокче кырза дег аваангыр, кашпагай маннап, ону дээлдиген дег харамдыгып казып, андара-дүндере октап, малгаш-хирден, ирикдүдүктен бүгү боду чыдып, кодурдан эзт-кежи кызыл-кызыл сугланғылар апаргылаан ыттар-биле бир денге көгертир дүдүп, куртталып, чыдып калган чем артыын дайнаваннда сыырып олурар. Ооң өкпезин күрт дег чип, үттеп кире берген Охо-де-Агуада — суглуг-каракта — ону долгандыр турар делегей көрүүчүкте дег чайырланган. Ынчалзада ол бүгү аная хамаанчок: чараа-дүкпүде ирининг, хандаа, ооргада пружина дег чыыра тыртып турар аарышкы-даа, амыдырал-даа, а оон туржук, өлүм-даа аная кандыг-даа ужур-утка чок апаргаан. Канчаар-даа алырга, ол бо эрлик ораныче бодунун күзели-биле дүлдүнүп кире берген-не болгай, азы бурганның, чок-ла болза, кижилериниң күзели-биле-даа ынаар кире бергени чадавас, ынчалза-даа ол кандыг хамаанныг боор, дөмей-ле ол кандыг-бир хүн манаа өлүп калыр, ол дугайын мында бар шимченип, хемиртинип чоруур адыгуузун бүрүзү билир болгаш оон кажан-на бүрлүп каарын манап, кедеп чоруур, а кажан ол кандыг-бир оваа-бокка шимчеш дивейн дырыжып чыдыпканда, сек болган магаботту үзе-чаза тыртып, дойлап алырлар. Ол оон дугайында эки билир, ынчангаш чамдык-чамдыкта хорадап-даржыланып, баш бурунгаар өжээн негеп, кырзаларны, дээлдигеннерни кыра шаап-ла эгелээр, ынчалза-даа бодунун кады дойлаашкын кылыр чииртим тала-дугайын төндүр узуткал шыдавазын ол база хөлчок эки билир, а бир эвес узуткап шыдаза-даа, чүгле бодун-на дөңгүн узутказа экизи-ле ол.

«Бо курттар мээн арагачы адамны сагындырар-дыр. Ол база бо чыдыг курттар ышкаш, эзирик чанын келгеш, а ол кезээде эзирик келир, коридорга үнгеп-союп, шалаже чараа-думаазын төп, авамның тар өрээлинче кирип келгеш, күжүрну арагазыг чыт-бузу-биле, эзирик чалчып, чүлчуруушкуну-биле билинместедип келген кончуг-ла каргыштыг арагачы, кызыл, сөлгү чок шыйлашкын чүве ийин».

Боктан тып алганы огулуг бүгү-ле үүлдерин — ийи-чаңгыс бүдүн тавактарны, кофе хайындырар саваны, оттурар шакты, бичин уруглар орунун Караканста эрлик ораның үүрмектеп садып турар өлешкиннерге са-рып-сайгарыптар, а оон шингээдип алган акшазы-биле бодунга калбак шилде чинк өртектиг ром, бир боливарга уруунун оглу Ноэльге чүү-хөө садып алыр, а оон соонда октаан черинге дедир эглип келир бумеранг дег Охо-де-Агуаже катап чаныр келир.

Охо-де-Агуа — ол дээрге ымыраа-сээктин үзүктелбес ыйылаажы, долгандыр турар чер-девискээрни кежегелээн чыт-бустуг ыш, ол дээрге чалгыннарын кандайы аажок чаяннадыр кылаштап, бокта касканнанган дээлдигеннер, ол дээрге уруунун оглунга кезээде-ле ойнаарак дилеп-ле, дилеп-ле чоруур өкпезин үзүк ашактын курраг чөдүлү-дүр. А бир эвес кырындан көөр чүве болза, Охо-де-Агуа — ол дээрге черниң картында аажок улуг ойбанды. Каракастың ак ужазында ирин, ирининделген балыг, дүкпү-дүр.

Ол дүдүк пөс-таавы оваазындан думчуу көстүп чыдар ойнаар кызыл машина көрүп кааш, дораан-на уруунун оглунун дугайында бодап келген, кырган ашак-биле Ноэльдин субботада хоорайга селгүстээшкининн үзүнде бичин чашты магазиннерниң шил сонга-үлгүүргелериниден адырып алырының кайы хире бергезин сактып келген. Ноэль шил соңгаларга почта марказы ышкаш хырбаланып-ла каар, оон күзел-сагыштаашкынары шилдиң кылаанаажын туманналдырып, бодун бүгү-бүгү ойнааракта-рының ээзи, эдилекчизи мен деп бодай бээр, канчап-даа келбестээш туруп берген суббота кажан-на бир чедип келип болур-ла болгай. Кырган-ача ону сонгадан арай деп-ле хооруп алыр, харын-даа сөөртүр ужурга-даа таварышкылаар, а үлгүүргенин сонгаларында күзел-сагыш долган оолдун улуг карактары артып калыр. А кежээ бажынга Ноэльдин хөлегези-ле ылым-чылым көжүп чоруп турар, чүге дизе оон алыс сагыш-сеткили, фантазиялары ында, куду, электрилиг ойнаар поездилер, коргулчун солдаттар, бөмбүктер болгаш янзы-бүрү ойнааракта артып калган хоорайда астыгып чыдып калган. «Барып уду, кижи көөр хөөн чок оол!» — «Чүү деп че... А кызыл машина, кырган-ачай». — «Ындыг-дыр, ындыг-дыр че, суббота чедип келзин, ынчан баргаш садып алыр бис».

Ноэль удуур дээш чоруптар, душ-дүлүнде келбестээш туруп берген субботаны көрүп шаг болур. Кырган-ачай бүгүле үүлдерни чогаадып алгандыр, кырган хирезинде мегелеп база билир. Субботада ол кызыл машинаны удазынга сөөртүп алгаш, кудумчуга үнүп келир. Довурак дажыр, чүү-даа сөөртүп болур, ынчан оон-моон келген керээлерден хөй чүве чок болур, ынчан ол машинаазынга бензинни бүгү-ле хевн кызыл өөнүг кижилер ажыллап турар бензоколонкадан кудуп алыр. Шарихтер-биле ойнаары болзун, ам ол бичин чаштар оюнундан бедик чадаже көдүрүп келир. Оон соонда ол хөрээн долдур агаарны тынгаш, моторну ажылладыптар: ррр-р-ррр-рррр... Бурунгаар-ла, делегейнин кижи көрүп көрбээн кода-хоорайларынче аян-чорук кылып чоруптар, кайнаар-даа — күзээн черинче. Руль артында — Ноэль, душ-дүлүнде мергежээн чолаачы.

А ам кырган-ача ческиингден могап-шылаан, ынчалзада хемдип каапкан сөөктерде эът артынчыларынче саргыланып кире берген курттарны бодунун чалымныг хереддери-биле кургадырын уламчылавышаан хүнүнүн адаанда сарыланы берген кызыл машинажыгашче көрүп турган, ол Ноэльдин пластмасс машинага олурупкаш, орукту доозуналдыр халдып бар чыдарын сагыштап турган. А долгандыр ынаар-мынаар төнчү, дүп чок үт-үнүрлеп боттарының ириишкин-дүдүүшкүн ораныңа дойдан чылбырап калган чииртим адыгуузуннар шылыражып союп турганнар. Көшкен булуттар ческинген хүннүн думчуун дуй шуглапканнар, а күскузу келген хат бөөлденип, казыргылап-ла эгелээн. Ынаар ыракта — эмигтөжү халайып бадып келген бүшкүк кырган кадай лаза иштинче холун суп олурган, ында артып калган, ам-даа амыдыралдын сома-шинчизин чидирбээн ылчыргай макароннар оон салааларына дээрбектеллир ораажы берген. Оон чанында — өл-шык болгаш боттанмайн барган күзелдерни айдызаан элендинн белге чедир кеткен он хире харлыг оолчук кастынып олурган. Ол ону кыжырып ыйылашкан ымыраалариы-даа херексээр харык чок, ол декабрьның соок-чарындан оон мага-бодун камгалапкы дег майка азы хөйлен хевирлиг идик-хеп элендизи дилеп олурар. Кыдыында — ромнун ачызында үе-шагны ажа базып чоруй барган, арага чыдынга бүргеткен ашак кижи көк-ногаан дүдүк-биле шыптынган, чуунду болгаш өлген тараканнар чыды-биле сиген батонну чыттап олурган: бичинин хоора тырткаш, амзап көргеш, чип болур деп үүлге бүзүрээн: ажыг-даа болза, ческинчиг эвес, хөөн булгандырбас. Ол үеде хүнден хоорлуп баткан дээлдиген октаан даш дег шүүргедеп келгеш, хлебтиң кескиндизин теп алгаш, узамдыккан дайын үезинде хөрээн шаштынган генерал дег чалгынарын дагжатпышаан, ырадыр ужуп чоруй барган. А арагачы чүү-даа болбаан чүве дег бодунун хир-чамныг дүдүк хлевин, Охо-де-Агуаның ажыг хлевин чивишаан. А оон шала ыракта — база бир херээжен, база бир оолчук, база бир арагачы, база бир херээжен, база бир оолчук, база бир... Кезээде-ле дескен чоруур тараканнар чүк былдара кандыг-даа чыллдагаан чокка тарай маннашылай бергеннер. Кырзалар оларның-биле дөмейлешкен кижи амытаннарны кыжырып, каттыржып, карактары-биле өжү хайнығып көрүп турганнар. Бүгү амытаннарның амыдыралының сөөлгү демдээ болур курттар үне-кире союп-ла турарлар. А ынаар бок-ла бок, үеден саргарып калган солуннар, кужун чидирген доктаалшиитпирлер, салым-чолга төлептиг болуп болгу дег хоойлу-чарлыктар, иринди болгаш өттүүшкүнүн доозунунга алыскан, чүрттелгазын төндүр курттап каапкан география, мораль болгаш ниитилелдин төөгүзүнүн өөредилге номнары. А оон-даа ынай — Охо-де-Агуаже улуг чүүк машиналарын ыдып турар хоорайжылардыг хоорай. Ол машиналарны ымыраа-сээктин оркестри, эр, хереөжен болгаш чаш кижилериниң амдыы дээрезинде калгып чоруур ыртынчылары — хөлүгүр хөлегелер, ядамык амыдыралдын үнгүрлериниден соястап үнүп келген. кырзалар, ээремчигейлер болгаш дээлдигеннер-биле демиселге бодунун амыдыралын туржуп арттырар дээн ашчуттан хенмеленген сүнезиннер үдеп алган эдерип чоруурлар. А мында — Ноэльдин чөнүк кырган-ачазы. Оон эриннерин ботту кыжыраан коргунчуг хүлүмзүрүг чыртайтыр тыртып келген. Мээде үреляк пластинкада хептелген ике дег карғыш кадалып чыдып алган. Ол Охо-де-Агуаның үндүрүп турары ирининг таптай базып каапкан. Ам кээп ол бодунун ирининг базып турары бо. Ам ол кызыл машинаның — уруунун оглунун күзелинин мурнунда туруп алган боданып турган:

«Бо курттар мээн ачамны сагындырар-дыр, ол билиместедир ижип алганда, бо курттар дег кара олчаан курлуп, чараазынга харлыгын, авамның тар өрээлинге үнген четкижеге чедир шалаже чараадумаазын төп шаг болур турган, а авам: «Чыдыг арагачы, аас-кежик чок арагачы, хирчамныг арагачы, сүзү чок арагачы, арагачы, арагачы» деп алгырар турду».

Оон соонда ол доңгайгаш, пластмасс машинаны боктан ушта тыртып келген: ымыраа-сээк булут дег ужуп үнген, чеди мирит таракан чүвени канчап билир дээш чүк санай тарай халчы берген. Машинаның бир дугую чок, ол-даа аная чүве-дир, ону эдип ап болур, газировка шилиниң аксы оон орнуунга тергинн тааржыр. А Ноэль хөлчок-ла кызар ийик, аная ындыг хереккчок септелге кылыры оюнчук чүве-дир он, ылангыя машина кезээ шагда, кезээ шагда оонуу деп үүлдү билип каанда аан. Кедип шаг болган пиджагынын эдээ-биле ол бичин машинажыгаштын доозунун, хир-чамын чодуп каапкан. Боже бир дүкпү-чараа, боже база бир дүкпү — ынчангаш дүрбүп кааптар, Ноэльдин корабли кылан-тас кылдыр ырый бээр.

«Барып уду, кижи көөр хөөн чок оол!» — «Чүү деп че... А кызыл машина, кырган-ачай?» — Ындыг-дыр, ындыг-дыр че, суббота чедип келзин, ынчан баргаш садып алыр бис».

Ам Ноэль кырган-ачазы ону мегелевейн турган, суббота дугайында чогаатпайн турган деп үүлдү биле бээр, ам Ноэль шак-шагы-биле сонга карааңга олуруп алгаш, чырып-кыпкан, чиргилчиннелчек, четтинмес хоорай уунче көрүп алгаш олурбас, ам Ноэль күзээн-не черинче чоруп болуп, келбестээш туруп берген субботаның дугайында кударап, мунгагдап турбас, ам Ноэль өөрүшкүден өрү шурап, кудумчуже кара ман-биле маннап үнер болгаш бүзүревестеп бар чытканы субботазын эккелген мутулай, чөнүк кырган-ачазынга биеэгизинден артык ынак болур.

Хеп-хенертен келген курраг чөдүл өөрүшкүнүн таалалын үзе шаапкан. Карманда бодунун субботазы-биле, Ноэльдин кызыл пластмасс машиназыбиле ол ындыг-ла кончуг ырак чедип шыдаваны ол ышкажыл. Шыыртым соок хөректи чыыра тыртып, оон ханны хан сорар курт дег соруп эгелээн. Ол чөдүртүнер шаа-биле күштүг чөдүрерин орландажып турган, ол калчаалыы-биле, чөгел төнүүшкүну-биле чөдүрүп-ле, чөдүрүп-ле турган, ол мунгаранчыг болгаш аарышкылыг чөдүрүп-ле турган. Оон кызыл көстер дег чаштар долган карактары— ашактын төнчүзүн амырап байырлап, ында-мында оваалганган боктарны долгандыр самнаан дээлдигеннерже кайгап алгаш турган.

Баштай курбустудан сөөннээн ачы дег боралгак көвүк көвүктелип үнүп келгеш, эн улуг кырзанын кырынга мет кээп душкен. Оон соонда сарыг-кызыл дес хан тырлып үнүп келген, а оон соон дарый хирлиг, шилденчек кызыл хан аттыгып эгелээн. Өкпелер кыпкан бок дег өөттендир изип, ыш дег бурунайып, мээни өлүмнүн шырынмаазы-биле дуй тыртып келген. Он дөрт чылдын дургузунда оон хөрээнге чыглып келген халыын ону изиг чалгыы-биле хөме шаап келирге, чүгле Ноэльди ааскежиктиг кылдыр көөр дээн күзел, чүгле Ноэльдин манап мага ханганы субботага өөрээнин көөр дээн күзел ону амыдыралга, амыдыралдың кээргенчиг дайлымынга, соок, хос, кижи көөр хөөн чок амыдыралга чинге, аарып шаг болган нерв-биле баглап турган. Ынчалза-даа амыдырал оон мага-бодундан ирик өкпенин кескиндилери кылдыр үнүп турарын билип турган — оон каргыштыг суг-караа — Охо-де-Агуа — хөректен аттыгып келген...

Ам бүгү чашкы үезиниң дургузунда Ноэль келбестээш туруп берген субботаны манап артар, шак-ла ынчаар сонга карааңга олуруп алгаш сагыштап хүнээр, а кежээлерде — рр-ррр-рррр, үйгу чок карактар сорулзалыг хоорайже ужугуп, хоорайның болгаш хоорай кыдыының тейже дытпактанып үне берген картон, демир-дес крышаларының кырын дургаар ужуп эрте бээрлер.

Орус дылдан Артур ХЕРТЕК очулдурган.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Апрель 19-тан 25-ке чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

АПРЕЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылаар. 9.20 «Экии, ак ай». 9.30 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 Футбол. 10.45 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериал. 10-гу болгаш 11-ги сериялары. 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Өлүг сүнезиннер». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 14.45 «Амданныг яблоко». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Ажыл-ишчи медээлер». 15.40 Конверсия болгаш рынок. 16.10 «Блокнот». 16.15 Мультфильмнер. 16.35 «Стартипэйджер». 17.15 «Технодром». 17.25 Мультфильм (АКШ). 18.00 Медээлер. 18.25 Ф. Шуберт. № 1 симфония. 18.55 «Анаала Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмнин шаңгы: 4.00—14.10 Профилактиктиг ажыл. 15.00 Медээлер. 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 Мультфильмнер. 16.40 «Музыка-ла хөй». 17.20 «Сылдыстар шагы». 18.00 Медээлер. 18.25 «Эквивенер, эргимнерим». 18.55 Өнчү ээзинин эге билиглери. 19.10 Футбол. 19.40 Неделяның чангызы. 20.10 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериалдың баштайгы көргүзүү. 10-гу сериязы. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериалдың баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 21.55 Спортчу уик-энд. 22.10 Бомонд. 22.50 АТВ — брокер. 23.00 Шилиншкин-2000. 00.20 ТВ — галерея. 00.40—00.45 Мегамикст.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.55 Янзы-бүрү медээлер. 18.10 Мультфильмнер (АКШ).

«ТЫВА» канал

18.35 «Факт». 18.55 «Хуулгаазын бийир». 19.05 «Кадар-казыыр». 19.25 «Референдумга уткуштур». Партиялар болгаш хөй-ниитти шимчээшкиннерниң удуртукчулары-биле чугаа. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Спортчу гимнастика талазы-биле делегей чемпионазы. 21.05 Реклама. 21.10 Понедельник санында детектив. «Лаки Страйк» «Хирлиг акшалар» деп уран-чечен фильмни көргүзер. «Криминалдыг төөгүлер» деп бөлүктен (АКШ). 22.05 Сылдыстар чаашкыны. 23.05 Репортер. 23.20 Спортчу карусель. 23.25 Реклама. 23.30 Ксюшада. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап тур. 00.25—00.30 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.35 «Динозавр болуксава». 18.50 А. Карауловтуң айтырыгларына адвокат А. Макаров харылаар. 19.45 Хүннүн-не байырлал. 19.55—20.00 Экспотөп көргүзер.

ВТОРНИК

АПРЕЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылаар. 9.20 «Экии, ак ай». 9.30 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 Футбол. 10.45 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериалдың баштайгы көргүзүү. 19.40 «Тема». 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 Чугула интервью. 21.55 «Мосфильм» киностудиязының 70 чылынга. «Түннел сөс». Уран-чечен фильм. 23.45 «Пресс-экспресс». 00.00 Медээлер. 00.20 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 02.20—03.00 Хайгааракчылар болгаш референдум.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилериниң үези. 8.55 «Кортук тореадор», «Дөстүнмес пациент». 9.15 Чөптүг чоруктун үези. 10.10 Хостуг шакта. «Холун эккел, өннүк». 10.25 Чаш кижинин чулчуруу. 10.55 «Чоннун фрагы». 11.50 Чергелешкектер. «Ооң чүдүлгези-биле кижи бүрүзүнге». 12.05 Кежээки салоннун арыннары-биле. 13.35 Телебиржа. 14.05 Реклама. 14.10 «Өлүрү коргунчуг эвес-тир». Уран-чечен фильм. 15.45 Тараачыннар айтырыы. 16.10 Янзы-бүрү медээлер. 16.25 «Эрги дээрбе». 16.55 «Канчаар чурттап тур сен, Уфа?» 17.40 Аз'есмь.

«ТЫВА» канал

18.10 «Факт». 18.30 «Ажык чугаа». Телефон, почта болгаш радио харылзаа айтырыглары. «Россвязьинформнун» Тыва күрүне бүдүрүлгезинин удуртукчулары киржир. (Дорт дамчыдылга). 19.40 «01 медээлеп тур». 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Спортчу карусель. 20.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 156-гы сериязы. 21.20 Санкт-Петербургтун баледи. 22.05 Музыка шылгалдазы. Эстраданың аныяк артистериниң конкурузу. 23.05 «Сатирикон» студиязы. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап турлар. 00.25—00.40 Россия Федерациязының Дээди Совединин сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

18.10 «Бажын тударда амыр-ла бис». 18.25 Реклама. 18.30 Референдум. 19.30 Хүннүн-не байырлал. 19.40 «Багдадта бичии Боско». Мультфильм (АКШ). 19.50 Экспотөп көргүзүп тур. 19.55—20.00 Реклама.

СРЕДА

АПРЕЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылаар. 9.20 «Көр, дынна...» 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Шажын-чүдүлге программазы. 11.00 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Өлүг сүнезиннер». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү, 4-кү сериялары. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 Мультфильмнер. 16.40 Чаа аттар. 17.20 «Клуб-700». 17.50 «Технодром». 18.00 Медээлер. 18.25 «Политика» студия көргүзер. 19.00 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 Кинопанорама. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.20 «Политика» студия көргүзер. 21.55 Дылдар делегейни ажыдып тур. 22.05 «Димка». Уран-чечен телефильм. 23.10 «Негелде езугаар кино». 23.40 Поэзия альбому. 00.00 Медээлер. 00.25 Футбол. 02.10 «Пресс-экспресс». 01.25 «Л-клуб». 02.20—04.20 Футбол. Чемпионнар лигазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Аз'есмь. 9.25 Ксюшада. 9.55 Санкт-Петербург баледи. 10.40 Музыка шылгалдазы. Эстраданың аныяк артистериниң конкурузу. 11.40 «Багдадта бичии Боско». Мультфильм (АКШ). 11.50 Хостуг шакта. «Бажын клуву». 12.05 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен фильм. 156-гы сериязы. 12.55 Улуг алгыш-кырыш. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Реклама. 14.05 Хүндүкү сеанс. «Хоорайдан келген уруг». Уран-чечен фильм. Свердловск киностудиязының 50 чылынга. 15.20 Назылай берген болзунарза... 15.50 Бизнес: чаа аттар. 16.05 Янзы-бүрү медээлер. 16.20 «Музыка клазы». 16.50 «Ыраккы Чөөн чүк».

«ТЫВА» канал

17.35 «Факт». 17.55 «Өөредилге болгаш кижизидилге». Дамчыдылгага Тываның улус өөредилгезиниң министри К. И. Комбу киржир. 18.35 «Трактору чорудуп билир мен». КПТУ-1-ден репортаж. 18.55 «Ачы-буян чедирилгези». Сүт-Хөлдүн удуртукчулары-биле студентилериниң ужуражылгазы. 19.10 «Сүзүглел». Кызыл-Даг дуганының ажыдыышкынындан. 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 157-ги сериязы. 21.15 Криминалдыг дыннадыглар экраны. 21.25 Нота бене. «Ленинизмниң кичээндириглери. 9.50 Эртенги концерт. 10.05 Көзер кадыны. 10.35 «Зоопарк» бөлүктен Майк». 11.35 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 157-ги сериязы. 12.40 «Хары эриктер». 13.10 Мульти-пульти. «Клетка». 13.20 Репортер. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 Реклама. 14.00 Хүндүкү сеанс. «Үжен үш». Уран-чечен фильм. 15.15 «Янки Дуддл Даффи». Мультфильм (АКШ). 15.20 — «Эрги ээ». Барымдаалыг фильм. 16.00 Терминал. 16.30 «Олар дыка-ла үр чурттаар». 17.15 Хроно. Автомотоспорт кавызында. 17.45 Реклама. 17.50 Дедир адрес. «Каттырып чоруур кижи...»

«ТЫВА» канал

18.20 «Факт». Медээлер албаны. 18.40 Россия Федерациязының Дээди Совединин кежигүнү Ч.-Д. Ондарның чугаазы. 19.00 Хөгжүүнүг байыр. 19.45 Чагаалларга харылап тур бис. 19.55 — Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 158-ки сериязы. 21.10 Политиктиг Олимпиде. 22.05 Баскетбол тайылбыры. 22.35 Россия Федерациязының ДС-тин сессиязында. 23.05 Алдар-аттыглар. Эдита Пьеха. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап тур. 00.25 Реклама. 00.30—00.35 Спортчу тырыкы.

БИРГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.20 «ЭКС» программа. Кем-херектер дыннадыгларының экраны. 18.30 Референдум. 19.30 Хүн бүрү байырлал. 19.40 Реклама. 19.45—20.00 М-трест.

ЧЕТВЕРГ

АПРЕЛЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.00 Фирма магадылаар. 9.15 «Домисолька». 9.30 «Музыка-ла хөй». 10.10 «Чайырлыг орус туйбу». Барымдаалыг телефильм. 10.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуг назылыгларга». 11.00 Футбол. Чемпионнар лигазы. 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Өлүг сүнезиннер». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 13.45 «Чайка». Уран-чечен телефильм. 14.25 «Зайнаб Биишева». Барымдаалыг фильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 «Алдын хыл». Мультфильм. 16.30 «Олеся болгаш компания». 17.00 «Бистериң аравыска, уруглар аразынга...» 17.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуг назылыгларга». 18.00 Медээлер. 18.25 Чугула репортаж. 19.00 Футбол. Чемпионнар лигазы. 19.50 Футбол. Чемпионнар лигазы. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Визборнуң шыпшык бажы» Уран-чечен телефильм. 22.45 Баштайгы көрүлде соонда: бодалдар, ужуражылгалар, салым-чолдар. 23.35 Медээлер. 23.55 Футбол. 01.50—02.00 «Пресс-экспресс».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Нота бене. «Ленинизмниң кичээндириглери. 9.50 Эртенги концерт. 10.05 Көзер кадыны. 10.35 «Зоопарк» бөлүктен Майк». 11.35 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 157-ги сериязы. 12.40 «Хары эриктер». 13.10 Мульти-пульти. «Клетка». 13.20 Репортер. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 Реклама. 14.00 Хүндүкү сеанс. «Үжен үш». Уран-чечен фильм. 15.15 «Янки Дуддл Даффи». Мультфильм (АКШ). 15.20 — «Эрги ээ». Барымдаалыг фильм. 16.00 Терминал. 16.30 «Олар дыка-ла үр чурттаар». 17.15 Хроно. Автомотоспорт кавызында. 17.45 Реклама. 17.50 Дедир адрес. «Каттырып чоруур кижи...»

«ТЫВА» канал

18.20 «Факт». Медээлер албаны. 18.40 Россия Федерациязының Дээди Совединин кежигүнү Ч.-Д. Ондарның чугаазы. 19.00 Хөгжүүнүг байыр. 19.45 Чагаалларга харылап тур бис. 19.55 — Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 158-ки сериязы. 21.10 Политиктиг Олимпиде. 22.05 Баскетбол тайылбыры. 22.35 Россия Федерациязының ДС-тин сессиязында. 23.05 Алдар-аттыглар. Эдита Пьеха. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап тур. 00.25 Реклама. 00.30—00.35 Спортчу тырыкы.

БИРГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.20 «ЭКС» программа. Кем-херектер дыннадыгларының экраны. 18.30 Референдум. 19.30 Хүн бүрү байырлал. 19.40 Реклама. 19.45—20.00 М-трест.

ПЯТНИЦА

АПРЕЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылаар тур. 9.20 «Олеся болгаш өөрлери». 9.50 Уругларга фильм. «Мээң өөнүүм Сократик». 11.00 Футбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу дээш. Чартык финал. «Антверпен» (Бельгия) — «Спартак» (Москва). 11.50 Парлалга арыннарындан. 12.00 Медээлер. 12.20 Аян-чоруктулар клуву. 13.10 А. Арбузов. «Эрги аянныг комедия». Фильм-шин. 14.45 «Хөөремиккей». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Бридж». 15.50 Бизнес-класс. 16.05 Блокнот. 16.10 Уругларга фильм. «Мээң өөнүүм Сократик». 17.20 «Провинция». 17.50 «Херек». 18.00 Медээлер. 18.20 «Демнежилгениң эрге-ажыктарының камгалалында». 18.40 «Кижи болгаш хоойлу». 19.10 «Вагон-03». 19.40 «Хөй-ниитиниң санал-оналы». 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.20 «Хуулгаазыннар шөлү». 22.15 Ток-шоу. 23.45 Автошоу. 00.20 «Политбюро». 00.50—03.50 Васильев бадыынга концерт-митинг.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажыл-агыйжылар шагы. 8.55 Рекламалыг чапсар. 9.25 Политиктиг Олимпиде. 10.20 Бистиң садывыс. 10.50 Дириг амытаннар оранында. 11.50 Хостуг шакта. 12.05 «Санта-Барбара». 158-ки сериязы. 12.55 Пилигрим. Россияның аян-чоруктар бюрозу. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Реклама. 14.05 Ижица. 14.35 —«Гугонуң бегемоду». Мультфильм. 15.50 Телебиржа. 16.20 Оортан-моортан медээлер. 16.35 «Степа даайга байыр чедирип тур бис». 17.05 «Куровский суур». 17.35 Реклама. 17.40 Пятница санының Диснейи. «Чер» бөлүктен». 7-ги сериязы.

«ТЫВА» канал

18.30 «Телеаноис». 18.40 «Тываның неделязы». 19.20 «Доңмас-Сугда кежээ». Шукин аттыг театр училищезинин доозукчулары-биле ужуражылга.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Улуну чок кылыр». Уран-чечен фильм. 22.25 РФ-тин ДС-тин сессиязында. 22.55 Спортчу тырыкы. 23.00 «Абзац». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап тур. 00.25—01.25 НБА-ның эң эки оюннары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.30 Референдум. 19.30 Реклама. 19.35 — Парламент медээлери. 19.50 —20.00 Хүн бүрүде байырлал.

СУББОТА

АПРЕЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.45, 8.30, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.50 Эртенги гимнастика. 7.00 Парлалга медээлери. 7.10 Ажыл-агыйжы кижиниң суббота эртени. 7.55 Медээлер. 8.35 Спорт-шанс. 9.05 «Марафон-15» — чаштарга». 9.30 «Суббота санында». М. Задорнов. 10.00 «Медицина—сеңээ». 10.40 «Кызыл космос». Барымдаалыг телефильм. 10-гу фильм —«Күчүтеннериң месилдежиишкини». 11.10 «Орус сеткил-сагыш». 11.50 Хөгжүмнүг программа. 14.25 Мультфильмнер: «Узун-кулак», «Узун-кулак болгаш оон өннүктери». 15.00 Медээлер. 15.25 «Чогаалга бараан болуруунга далаш чоруктун ажыы чок» деп дамчыдылганың аалчылары. 15.55 «Төп экспресс». Европейжи тележурнал. 16.25 «Ультра-си» деп спортчу программа. 17.05 «Дириг амытаннар оранында». 17.45 «Иелдирзин азыгже» деп шоу. 18.15 «Кызыл квадрат». 18.55 «Фата шилилгези». А. Кторовтуң чогаал ажылы. В. Вульф чугаалаар. 19.45 «Коламбия Пикчерс» көргүзүп тур. «Майк Хаммер» телесериалдан «Секс-сегит» деп уран-чечен фильм. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Коламбия Пикчерс» көргүзүп тур. «Анна Каренина». 3-кү сериязы. 22.15 «Политика» студия таныштырып тур: сайгарылгалыг репортаж. 22.40 «Кударанчыг болгаш каттырынчыг түүлдер дугайында». А. Арканов. 23.30 Парлалга медээлери. 23.40 —01.40 «Телечалгыг». Ынакшыл, Бүзүрел, Идегел.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Делегейже бодунуң көрүжү. 8.45 Формула 7.30. 8.15 «Бистиң «Ералажывыс». 9.45 Танытынмаан Октаргай. 10.15 «Бурда моден» сүмелеп тур. 10.45 Видеопоэзия. Л. Григорьева. 11.00 Чединишкиниң ыргак-дагырлары. 12.00 Пилигрим. Россияның аян-чоруктар бюрозу. 12.40 Тараачын айтырыг. «Чаштырылга». 13.00 Сайгарып ап көрээлинерем. 13.15 Изабель. Алаактырар викторина. 14.00 Ак кускун. 14.45 Алдын дага. 15.10 Реклама. 15.15 «Канчаар чурттаар бис?» 16.00 «Маадырга көрүнчүк». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 18.15 Референдум. 19.15 Реклама. 19.25 Чаштарның чугаалаары. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Шуут чажыдыбиле. 21.15 Спортчу тырыкы. 21.20 Хоккейге делегей чемпионады. Россия — Швеция. Чапсарда — Хүн бүрүде байырлал. 22.45 РФ-тин ДС-тин сессиязында. 23.15 Аът спорту. «Демнежилге кубогу». 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап тур. 00.25 Кызыгаар чок футбол. 01.15—01.45 «К-2» көргүзүп тур: «Американың сылдыстары».

ВОСКРЕСЕНЬЕ

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.50, 8.30, 15.15, 22.45, 00.15 Дамчыдылгалар программазы. 6.55 «Сагыш-сеткил күжүнүн шагы». 7.55 Медээлер. 8.35 Эртенги гимнастика. 8.45 «Спортлото тиражы». 9.00 «Төп». 9.30 «Эртен дан бажындан». Денвер—динозаврларның сөөлгүзү» деп хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 10.00 «Ам дээрезинде бажында шупту барда». 10.30 «Эртенги сылдыс». 11.20 «Ус-тывыштарның дириг ыяжы». 11.25 Шериг ревю. 12.05 Уругларга хөй сериялыг телефильм. «Чараш кара Бугажыктың ужуралдары». 12.30 Ном коданы. 13.10 «Марафон-15». 14.00 «КТВ-1» болгаш «Франс интернациональ» канал «Пиф биле Геркулес» деп хөй сериялыг мультфильмни көргүзүп тур. 14.10 «Кустонун командазынын суг адаанга аян-чоруктары» деп хөй сериялыг барымдаалыг фильм. 15.00 Медээлер. 15.20 «Финист-балалайка» ансамбльдин концерти. 15.50 «Соңгутканнар болгаш чон». С. Шушкевич. 16.30 «Кино аян-чоруктуларының клуву» 17.20 Мультфильмнер: «Каспер биле оон өннүктери» (Англия), «Диреңнер сүрер ёзулуг аңчылар» (АКШ). 18.20 «Панорама». Неделя санының делегей программазы. 19.00 Медээлер. 19.15 Хостуг үеде. Улуг-хүннүн кинопрограммазы. 20.00 Киноафиша. 20.20 «Ыдыктыглар чыскаалыпкаш базыпканда» деп уран-чечен фильм. 21.55 Реклама. 22.00 Түннелдер. 22.50 Улугларга мультфильмнер. 23.10 Музобоз. 23.50 «Үш карак, чеди карак, дус». Телеоюн. 00.00 Медээлер. 01.55—04.30 Хоккейге делегей чемпионады. Россия—Канада. Германиядан дамчыдылга. Чапсарда — Спортчу Уик-энд.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 «Лена биле Рита». Барымдаалыг фильм. 8.50 «Хөгжүмчү класс». 9.20 Куюм-сактыышкынныг чугаа. 9.45 «Лад»—галерея. Скульптор И. Рукавишников. 10.15 «03» программа. 10.45 Аты-Баты... 11.15 Аас чогаалы. «Рязань чоогунун кудалары». 11.45 Киприс Мажейка. «Биче Европадан» репортажтар. 12.15 Музей-кино. «Мери Пикфордтуң ошкаашкыны». Уран-чечен фильм. 13.35 Тараачын айтырыг. 13.55 Российжи энциклопедия. К. Паустовский. «Амыдырал дугайында тоожу». 1-ги дамчыдылга. 14.40 «Познер биле Донахью». 15.10 Диснейнин хуулгаазынныг ораны. «Винни-Пухтун чаа ужуралдары». «Кара плащ». 16.00 «Сатирикон» студия. «Часкы» залчыларны хүлээп ап тур. 16.55 Театр. «Сөөлгү джентльмен». А. П. Кторов. 17.40 «Маета». Барымдаалыг фильм. 18.10 Си-Би-Эстиң кинотеатры. «Сыр дедир». Уран-чечен фильм (АКШ). 19.50 Хүн бүрүде байырлал. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Телеафиша. 20.40 «А» программа. 21.40 Реклама. 21.45 Парламент медээлери. 22.00 «Мугулай эшак дугайында тоол» деп уругларга мультфильм. 22.10 Фильм-премьера. 22.25 Дүнеки сеанс. «Бодунун күзели-биле ынакшаан». Уран-чечен фильм. 23.55 Спортчу тырыкы. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап тур. 00.25—00.30 Реклама.

КИНО

АПРЕЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сибирьге чиде берген» 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50. Видеозал: «Зита болгаш Гита» (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 15 кино чыынды 9.00, 12.50, «Давид Сасунскийже орук» 10.20, «Ужуралдар фирмазы» 14.10, 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Улугнуң кедергей улуг чаш төлү» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сибирьге чиде берген» 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50. Видеозал: «Зита болгаш Гита (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 15 кино чыынды 9.00, 12.00, «Бирээ-ийи, кажыдал — халап эвес!» 10.20, «Ужуралдар фирмазы» 11.50, 13.20, 15.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Улугнуң кедергей улуг чаш төлү» 12.00 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Дываажан оранындан келген полицейжи» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. Видеозал: «Сагындырыг» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хилис эртken ажыл шагынын дугайында чугаа» 9.00, «Ак ноян көжү» 10.30, 12.50, «Өске орандан Черге келгеннернин ынакшыл ужуралдары» 15.10, 17.00 18.50 шактарда.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Апрель 20-де «Торгалыг» совхозтун Кара-Тал хойжу кооперативниң малчыны **Кара-оол Держукайович ДОҢГАК** бежен үш (53) харлаар Ол бедик мергежилдиг механизатору, трактористеге трактористээр, челаачылаза чолаачылаар хойжу. Чымыштыг ниите ачазыска кадыкшылды, чаагай чүүлдерни бургандан авыралдап дилевишаан, дараазында одурутларны бараалгаттывыс.

Авадыстан чарыза-даа,
Амыдырал мөңге одун
өжүрбейн,
Ажы-төлүн нүүрүн бодап,
Аккыр өөнү эзлеп чор сен,
эргим ачай.

Узун назы назылап чор,
Угун-төөгүн ыдык адын
черле сыкпа!
Уруглары, ооллары, оларның
ажы-төлүнүн өмүнээзинден Чечен база Юрий Кууларлар.

✦ ✦

Бистиң ававыс **Наталья Кууларовна ДАВЫН-ООЛ** апрель 22-де 40 харлаар. Ол Красноярскының эмчи институдун доосканының соонда интернни эрткеш, Хандагайтының төпчүткен район эмнелгезинин халдавырлыг аарытлар эмнээр салбырын эргелекчилеп келген. Ам Өвүр районнун кол эмчизинин оралакчызы, чонда хүндүткелдиг эмчи, беш уругларның иези.

Өвүр чернин
Өнүүр чечээ хадыг бээр-дир.
Хандагайты

✦ ✦

Бистин ачавыс **Айыжы Сакан-оолович СААЯ** бо хүннерде 54 харлап турар. Ол Өвүр районнун Хандагайты суурда хөй чылдарда ажылдап, чурттап чоруур.

Ачавыстын төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, дараазында одуругну бараалгаттывыс:

Авазының төрээн оглу
Азаргаачыг чаптанчыг.

Каазы безин она бээр-дир.
Төрүттүнгеш,
Дөртен харлаан хүнүнерде,
Чугле чангыс
Чүлдү-чүрек эртинезин,
Чаагай чүүлдү
Чалбарбышаан сунуп тур бис.
Ыдык бурган
Ачызында кежик-чолдуг,
Ырлыг-хөглүг
Ажыл-үүлен бүдүп чорзун!
Биче сеткилдин улуг хүндүткели-биле уруглары: **Буянмаа, Байлак, Анжела, Ай-Демир, Алена** база өөнүн эр ээзи **Владимир Давын-ооллардан.**

✦ ✦

Авазының аа сүдүн
Аак чокка ээп өскеш,
Ада кылдыр өзүп келген.
Ажы-төлү бөгүн бистер
Бежен дөрттээн ачавыска
Байырывыс чедирбишаан,
Черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, өөнүн ээзи, уругларының уруглары—он кижи, кудээлери, кеннээттери, чуржааттары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тыва Республиканың Культура министерствозу
В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры.

Апрель 17-де

К. Сапык-ооллуң шинзи
А. Чыргал-ооллуң хөгжүмү

ЫГЛААР ТУРУГ
(Үш көжегелиг хөгжүмнүг легенда)

• • • • • •

Апрель 18-те

Т. Миннулин

ӨПЕЙ ЫРЫ
(Үш көжегелиг шинжиткен чечен чугаа)

Шнилерниң эгелээри 17 шакта.
КАССАНЫҢ ТЕЛЕФОНУ 2-17-60

✦ ✦

«УАЗ-469» маркалыг автомашинаны чоокку чылдарда үндүрген азы чаа «Жигули-0,6; 0,7; 0,8» маркалыг машинага орнап тур мен. Орнажылга өртээн дугуржуп алып

✦ ✦

МАШИНА ХЕРЕК БЕ?

Абакан хоорайда, а ол ышкаш Кызыл хоорайда складтан ВАЗ-21063, Москвич-2715 болгаш Москвич-412 маркалыг, 1993 чылдың апрельде бүдүрген автомобильдерни бүдүрүлге чери садып турар. Санажылганы канчаардаа кылып болур. Тайылбыр алыры-биле дараазында телефоннарны ажыглап болур: 6-11-80, 3-39-21.

✦ ✦

Чаа-Хөл школазының бүгү доозукчуларының база ол школага ажылдап турган башкыларның кичээнгейинге!

Эргим эштер! Багай шынарлыг кылганындан бистин школавыстың одалга системазы чылдын-на сандаа үнүп, кыштың соок үезинде улуг бергедээшкиннерге таваржып келдивис. Школавыстын материал-техниктиг хандырылгазы база бакыраан.

✦ ✦

Ыяштан тутган хууда чуртталга бажының дүрген садып тур мен. Бажың 4 өрээлдиг. Чунар-бажын, чылыг гараж болгаш ажылагыйга херектиг өске-даа тудуглар бар.

Мээн адрезим: Кызыл хоорай, Геологтар кудумчузу, 29. Телефон № 9-77-73. 15 шак соонда кээп чугаалажыр.

✦ ✦

Чаа ГАЗ-3511-66 автомашинаны садып тур мен. (ГАЗ-53-түн базазынга ГАЗ-66 дамосвал).
Шагаан-Арыг хоорайда телефочум: 2-21-15.

✦ ✦

1994 чылдың чагыгларын № 27 майык өзугаар бажы удур киирерин хереглекчилерге «Каа-Хем» разрез дыннадып тур. Чагыгларны 1993 чылдын август 1-ге чедир хүлээп алыр. **«Каа-Хем» хомур-даш разрезинин дирекциязы.**

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак оглувус, ачавыс Василий Бапалаевич Хертектин озал-ондакка таварышкаш мөчээян-биле холбаштыр ажыг-шүжүүвүстү үлежип, биске дузалашкан төрелдеривиске, эш-өөрүвүске. Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунга, Кызыл районун иштики херектер килдизинге, Көк-Тей школазының башкылар коллективиге [illegible] илереттивис.

Авазы кадайы, уруглар[illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа [illegible] солуннуң редакциязының коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редактор нун оралакчызы). М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы) [illegible] Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары—3-33-91, 3-34-17 харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикал-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-21 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-00 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлеринин хостуг ч